

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФАКУЛЬТЕТ ПЕДАГОГІКИ, ПСИХОЛОГІЇ ТА СОЦІАЛЬНОЇ РОБОТИ

КАФЕДРА ПЕДАГОГІКИ ТА МЕТОДИКИ ПОЧАТКОВОЇ ОСВІТИ

**ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ
ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СПІЛЬНОЇ
НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти –другий (магістерський)**

Виконала:
студентка 5 курсу, 513 групи
спеціальності «Початкова освіта»
ПАШКУ ДІАНА ВАСИЛІВНА

Керівник: канд. пед. наук,
доц. Косташук О.І.

*До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № 6 від 22 листопада 2022 р*

Зав. кафедрою _____ проф. Романюк С.З.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ В УМОВАХ СПІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	6
1.1. Аналіз поняття «самооцінка» в психолого-педагогічній літературі	6
1.2 Особливості формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності	19
1.3 Стан дослідження сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності	29
Висновки до розділу 1.....	48
РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС СПІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	51
2.1 Залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності.....	51
2.2 Організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності.....	66
2.3 Створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності.....	75
ВИСНОВКИ.....	92
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	94
ДОДАТКИ.....	103

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Основним завданням концепції Нової української школи сьогодні є створення умов для різнобічного розвитку школяра, його самоствердження та творчого самовираження, формування особистості свідомої, яка здатна мислити по новому, має високу культуру життєвого самовизначення. Сучасний здобувач освіти має усвідомлювати себе індивідуальністю, гідним членом суспільства, який здатен самостійно проектувати цілі, віднаходити потимальні способи їх вирішення, вміє брати на себе відповідальність за власні вчинки, здатен до оцінки та самооцінки.

Згідно нового Державного стандарту початкової загальної освіти організація освітнього процесу повинна будуватися на засадах особистісно-орієнтованого, компетентісно-діяльнісного підходів. Головна мета освіти – особистісний, загальнокультурний, пізнавальний розвиток учнів, що визначатиме рівень сформованості ключових компетентностей, і, зокрема, ключової компетентності, - вміння вчитися та здатність до саморозвитку. Саме ця компетентність спонукає учнів до усвідомлення себе, своїх можливостей, вміння об'єктивно оцінювати себе та власну діяльність, вміло будувати стосунки з іншими учасниками освітнього процесу. Тобто, мова йде про рівень сформованості самооцінки. Відтак, завдання вчителя полягає у тому, щоб не тільки озброювати учнів сумою знань, але й формувати у них критичне ставлення до себе, своїх можливостей, успіхів, тобто, формувати навички самооцінки у навчальній діяльності (Бех І., Бондар В., Савченко О.).

У науковій практиці накопичено певні уявлення про зміст самооцінки та способи її формування у молодших школярів. Так, вивченню проблеми формування самооцінки присвячені численні праці зарубіжних (Бернс Р., Маслоу А., Роджерс К., Фройд З., Фромм Е. та ін.) та вітчизняних дослідників (Б.Ананьєв, Л.Виготський, І.Кон, О.Леонт'єв, В.Столін, І.Чеснокова та ін.), які розкривають самооцінку як внутрішнє ядро людини,

як елемент індивідуальної самосвідомості, як певну систему самоусвідомлення.

Роботи науковців Б.Ананьєва, А.Захарової, Е.Іванової та ін.. присвячені дослідженню структурних компонентів самооцінки, її форм, особливостей формування. Загорська І., Дусавицький О. вивчають функціональні зв'язки самооцінки та її вплив на формування особистості молодшого школяра. У роботах Гордєєвої Ж, Каракуліної Т. віднаходимо значення самооцінки в міжособистісному спілкуванні.

Ряд досліджень також присвячені розкриттю ролі самооцінки у навчальній діяльності та її взаємозв'язок з рівнем домагань (Андрєєва М., Ліпкіна Г., Цукерман Г.); зі способами формування самооцінки в умовах освітньої діяльності (Костюк Г., Столін В. та ін..).

У дослідженнях науковців переконливо доведено те, що сенситивним періодом для формування самооцінки є молодший шкільний вік. Основні досягнення на цьому етапі пов'язані саме з навчальною діяльністю, тож розпочинати формувати самооцінку потрібно саме у початковій школі під час навчання. Навчання сприяє виробленню в учнів уміння оцінювати себе та власні досягнення, завдяки чому формується самооцінка.

Отже, актуальність дослідження, що визначена необхідністю формування в учнів-майбутніх громадян вміння оцінювати та коригувати власну діяльність, потребою створення відповідних умов у навчальній діяльності для формування самооцінки, й зумовила вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності».**

Об'єкт дослідження – формування самооцінки молодших школярів.

Предмет дослідження – педагогічні умови формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати педагогічні умови, що сприяють формуванню самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. На основі вивчення й аналізу наукових джерел розкрити зміст самооцінки та її роль в особистісному розвитку молодших школярів.
2. Проаналізувати основні функції та структуру самооцінки.
3. Дослідити стан дослідження сформованості самооцінки у молодших школярів.
4. Теоретично обґрунтувати педагогічні умови, що сприяють формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності.

Для реалізації поставлених завдань використано такі методи дослідження:

- теоретичні: аналіз наукової літератури з метою вивчення стану розробленості проблеми дослідження; порівняння; узагальнення; систематизація;
- емпіричні: констатувальний експеримент для з'ясування стану дослідження сформованості самооцінки у молодших школярів; анкетування; опитування; спостереження; бесіди.

Теоретичне значення дослідження полягає у розкритті дефініції «самооцінка» та визначенні її ролі в особистісному розвитку молодшого школяра; виокремленні основних функції та структурних компонентів самооцінки.

Практичне значення дослідження полягає в обґрунтуванні педагогічних умов, які оптимізують процес формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності.

Матеріали дослідження можуть бути використані вчителями початкових класів для розширення змісту навчальних предметів.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, двох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел та додатків.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ У ПРОЦЕСІ НАВЧАННЯ

1.1 Аналіз поняття «самооцінка» в психолого-педагогічній літературі

Одним з найважливіших об'єктів дослідження у зарубіжній та вітчизняній психолого-педагогічній науці – є самооцінка, яка вважається основним компонентом індивідуальності людини, що визначає її життєві цінності та переконання у майбутньому житті, впливає на формування соціальної позиції тощо. Самооцінка дозволяє зрозуміти манеру поведінки людини та її спосіб життя, дотримання певних соціальних норм. Самооцінка – впливає на спрямованість формування особистості.

Дефініція «самооцінка» досить активно розглядається у межах психології та педагогіки. Самооцінка є тим механізмом, який дозволяє людині зрозуміти себе особистістю, у якої є право на радість, смуток, любов, ненависть, прагнення до досягнення намічених завдань та реалізацію задуманих планів.

Самооцінка – це одне з основних питань формування особистості. Так, проблема становлення та формування самооцінки є центральною у розвитку особистості молодшого школяра. Самооцінка виступає провідним компонентом розвитку самосвідомості, тобто розуміння себе, власних здібностей (фізичних, розумових), вчинків, ставлення до інших людей та до себе. Самооцінка передбачає ставлення до себе, власних якостей, сил, перспектив [1].

Аналіз психолого-педагогічних праць, що присвячені розкриттю питання самооцінки, дозволить нам віднайти ключове визначення нашого дослідження (з опорою на судження різних авторів), зрозуміти основні аспекти її формування в учнів молодшого шкільного віку у навчальній діяльності.

Отже, дослідження у межах філософії, психології, педагогіки свідчать про необхідність розкриття проблеми пізнання людиною власних внутрішніх

можливостей, змісту самооцінки та особливостей її формування. Науковці вірно зазначають, що тоді коли людина хоче оцінити себе, вона орієнтується на те, як її оцінюють інші люди. Так, розкриття змісту самооцінки через власне «Я» віднаходимо у працях І.Беха, Л.Виготського, С.Ілляш, І.Кона, О.Леонтєва, С.Максименка, І.Шапошнікової та ін.. У своїх наукових працях вчені трактують самооцінку як внутрішнє ядро людини, як її свідоме начало, як індивідуальну самосвідомість, як систему уявлень особистості про себе.

Поняття, якими людина окреслює себе, як і критерії її самооцінки належать до певної історичної культури. Отож самооцінка – це уявлення людини, які властиві певній культурі. Рівень диференційованості, складності, цілісності самооцінки залежить від життєдіяльності людини. Така життєдіяльність пов'язана з історичними змінами, що відбувалися у суспільстві, розвитком соціальних функцій [1].

Перші згадки про самооцінку віднаходимо у працях давньогрецьких філософів та істориків, які говорять про те, що людина вперше у Греції почала відкривати власний внутрішній світ та пізнавати себе. Філософ Демокрит наголошував на концепції власного «Я» та формуванні моральних установок особистості. Антифон висловлював міркування про те, що потрібно «володіти собою», «переборювати себе», справедливо ставитися до себе та до інших людей. Філософ Сенека говорив: «всі міркування повинні виходити від власного «Я», а не від зовнішніх умов. Основою моральності, на думку дослідника, є внутрішній діалог, критичне ставлення людини до себе, своїх вчинків та дій.

Нові грані особливостей формування особистості та її самооцінки знайшли своє місце у європейському середньовіччі. В той час людина прагнула зрозуміти внутрішній світ, людську свідомість. Мислителі того часу надавали досить вагомому значення формуванню самосвідомості особистості, пізнанню себе, вміння здійснювати самооцінку власної діяльності. Однак, у середньовічному сприйнятті власного «Я» та само оцінювання не були

першочерговими у житті людей: знати самого себе – означало знати своє місце у соціумі.

З приходом епохи Відродження, трактування проблеми самопізнання, само оцінювання почало змінюватися. Так, Леонардо да Вінчі переконував у тому, що людина є моделлю світу і повинна прагнути відкривати себе. Самопізнання вчений розумів як компонент самовизначення. Людська самооцінка стає все більш цікавою для розкриття, адже саме вона формує образ власного «Я».

Дж. Локк стверджував, що всі ідеї, які виникають йдуть від відчуття, людина, на його думку, розуміє своє буття інтуїтивно і в основі цієї інтуїції лежить внутрішнє відчуття, яке потрібно осмислити. Локк був переконаний в тому, що коли людини стає дорослою та накопичує певний досвід знань про зовнішній світ – починає задумуватися про те, що відбувається з нею, внутрішній світ та переконання.

Починаючи з XVIII ст. предметом дослідження виступає розуміння минулого та свідоме ставлення до свого внутрішнього «Я». Формування самооцінки потребує наявності у людини інформації про себе. І.Кант висловлював наступне: свідомість та розуміння себе складається з двох «Я» це:

- «Я» - суб'єкт мислення (рефлексійне «Я»);
- «Я» - об'єкт прийняття, що визначає внутрішній досвід.

Гегель, виходячи з розуміння фаз розвитку людської діяльності, виокремлював наступні рівні розвитку зданості оцінювати самого себе:

- ✓ одинична самосвідомість (розуміння своєї відмінності від інших людей);
- ✓ визначена самосвідомість (проекування міжособистісних стосунків: індивід розуміє себе для інших, усвідомленість власної індивідуальності переходить у свідомість власної неповторності);
- ✓ загальна самосвідомість (моральне розуміння спільності) [7].

У межах нашого дослідження, ми опираємося на «Я» - суб'єкт та «Я» - об'єкт (за І.Кантом), на ідеї формування самосвідомості (за Г.Гегелем) та інші філософські трактування, які складають методологічну основу нашої роботи. Підсумовуючи аналіз філософських праць з проблеми самооцінки, можемо зробити висновок про те, що сьогодні як і колись у людини викликав інтерес процес пізнання себе, власних можливостей.

Психологічна та педагогічна науки, на відміну від філософських теорій, які прагнуть розкрити внутрішню сторону самооцінки, розкривають механізми, умови та засоби її формування. Праці відомих зарубіжних психологів, педагогів присвячені становленню самооцінки у різноманітних видах діяльності (Р.Бернс, А.Маслоу, К.Роджерс, З.Фрейд, Е.Фромм та ін.).

Особливість визначення особистості у межах зарубіжної психологічної та педагогічної науки полягає у тому, що вона базується на усвідомленні змісту самооцінки: вона, як і людина, є конфліктною, або ж розглядається як протиставлення справжнього та показового уявлення про себе. Самооцінка як особистісне утворення займає важливе місце в загальному контексті становлення особистості, її здатностей, спрямованості, активності, соціальної значущості (табл.1.1).

Таблиця 1.1

Психологічна інтерпретація самооцінки особистості та механізмів її формування

Ідейні напрями, диференціація поняття «самооцінка»	Автори ідей
У структурі самооцінки визначається два основні компоненти: когнітивний та емоційний. Когнітивний компонент відображає усвідомлення людиною себе, емоційний компонент – ставлення до себе	Д. Роттер Т. Каракуліна
Самооцінка відзначається високою регулятивною здатністю	Е. Фромм Г. Ліпкіна
Регулятивна здатність самооцінки є в безпосередній залежності від вміння діяти розумово	Д. Келлі
Будь-яку життєву ситуацію людина сприймає та оцінює через власний довгостроковий досвід	Р. Уайлі

Становлення самооцінки в молодшому шкільному віці пов'язане із залученням дитини в систематичний процес навчання, спілкуванням з дорослими й однолітками	Б. Ананьєв, Л. Божович, Б. Бардін
Для формування самооцінки сентивним періодом є молодший шкільний вік. Це пояснюється зростанням пізнавальних можливостей дитини, зростанням інтересу до себе, схильністю до самоспостереження	Е. Еріксон А. Захарова, Т. Андрущенко
Задоволеність, що розкриває високий рівень самоповаги особистості – це виокремлюється як важлива умова продуктивної активності особистості, яка призводить до реалізації її творчого потенціалу	Р. Бернс А. Маслоу
Загальна оцінка узгоджується з мірою впевненості суб'єкта в собі, з «силою я», тобто з розвитком вольових якостей	С. Рубінштейн
Самооцінка входить до мотиваційної сфери особистості, завдяки чому людина прагне розвитку своїх здібностей	Т. Каракуліна
Ступінь адекватності самооцінки значною мірою визначається змістом і обсягом умінь у галузі діяльності, якою зайнятий суб'єкт	Л. Бороздіна, К. Юнг
Самооцінка – значущість, цінність, якою людина наділяє себе в цілому й окремі сторони своєї особистості, власної поведінки. Основа самооцінки – система особистих цінностей	Г. Олпорт В. Зінченко
Самооцінка – показник рівня задоволення власної діяльністю	Р. Мейлі Р. Кеттел
Самооцінка – є співвідношенням особистістю досягнутих успіхів і подоланні поставленої мети	В. Джемс Е. Фромм
Самооцінка – фіксація результату пізнання себе	І. Чеснокова В. Скіннер

У роботах Б.Ананьєва, Л.Божович, А.Захарової, І.Кона, Г.Ліпкіної, К.Роджерса та ін.. також віднаходимо розгляд питання становлення та розвитку самооцінки. Проведений аналіз наукових праць свідчить про те, що зміст поняття «самооцінка» у трактуванні різних авторів певною мірою збігається. Так, самооцінка розглядається як [15].

- особистісне утворення, що відповідає за регуляцію поведінки та діяльності;
- характеристика особистості, її провідний компонент, який базується на активній участі людини та відображає її внутрішній світ;

Дослідниця К.Балютіна самооцінку пов'язує зі ступенем вимогливості людини до себе та відносить її у структуру людських потреб. К.Леонович про самооцінку говорить як про цінність, що має індивід та окремі сторони особистості. В основу самооцінки входить система особистісних утворень, які людина сприймає як систему цінностей. Як саморегуляцію, що визначає рівень активності особистості, її відношення до світу, себе та інших людей, - розглядає самооцінку дослідниця І.Ковалишина.

Отже, існує декілька визначень самооцінки:

- ✓ самооцінка як показник рівня задоволеністю собою;
- ✓ самооцінка – відношення успіху до вимог особистості.

Самооцінка – це психічна система, яка визначається на різних рівнях та пов'язана з такими проявами психічного життя людини, як мислення, пам'ять тощо. У самооцінці розрізняють два аспекти: операційно-процесуальний та структурний, вивчення яких спрямоване на усвідомлення умов, способів розвитку та функціонування самооцінки, на виявлення її характеристик як особистісного утворення.

Цікавими нам видаються міркування Л.Бороздіної, І.Боязитової, які стверджують що само оцінювання містить два спекти аналізу: об'єктивна реальність – її має перетворити активність людини, та власні якості, що забезпечують цю активність. Самооцінка поєднує в собі ці два напрямки аналізу. Таке трактування самооцінки дозволяє висунути на перший план засоби забезпечення, які використовує людина, певні моральні цінності та результати аналізу об'єктивний та суб'єктивних чинників. Від того як людина зуміє використати ці засоби залежатиме дієвість та надійність самооцінки як механізму саморегуляції.

Самооцінка виступає одним з найважливіших чинником мобілізації людиною власних сил, реалізації задумів, творчого потенціалу. Самооцінка, як механізм саморегуляції, задіяна у всіх сферах життєдіяльності особистості: поведінка, будь-яка діяльність (навчальна діяльність), спілкування, пізнання. Також самооцінка включена у мотиваційну сферу особистості.

У педагогічній науці останнім часом з'явилася низка праць, присвячених проблемі самооцінки. Цікавість до даного особистісного утворення щоразу зростає. У працях педагогів віднаходимо багато цікавих міркувань щодо розвитку самооцінки (Л.Бреславець, І.Вакар, Т.Васильчик, Н.Ліфарєва, М.Матюхіна, О.Музика, Н.Пеньковська та ін.).

Так, дослідник В.Казаков, самооцінку трактує як ставлення людини до себе, що згодом поступово набуває повсякденного характеру. Самооцінка, на думку автора, може виявлятися і позитивно, і негативно, вказуючи на переконаність людини у власній значимості та самоцінності. Як зазначає Р.Бернс, самооцінка є особистісним утворенням про свою цінність [16].

Самооцінка, за переконанням О.Сергєєвої, - це необхідний компонент розвитку самосвідомості, це розуміння людиною себе, власних фізичних сил, інтелектуальних здібностей, мотивів поведінки, відношення до інших людей та ставлення до себе. Тобто, самооцінка – це певне відношення до себе, власних якостей та станів, можливостей [22].

Нам імponує думка дослідниці І.Чеснокової, яка самооцінку відносить до провідної ланки довільної саморегуляції та вважає її складним психофізіологічним феноменом, що відповідає за рівень активності людини (зокрема й у навчальній діяльності), за її відношення до навколишньої дійсності та людей, які поруч. Самооцінка може виступати як одне психічних утворень особистості, а, може бути, як чинник, що визначає навчальну діяльність, життя, спілкування. З раннього дитинства закладаються основи розуміти себе, оцінювати, й надалі, протягом життя, це вміння розвивається та вдосконалюється.

На думку Р.Немова, самооцінка дозволяє зберігати стійкість особистості, у різноманітних життєвих ситуаціях, дає можливість бути собою, незалежно від ситуації. Зрозуміти та визначити рівень сформованості самооцінки людини досить важливо – це дозволяє налагодити стосунки, в які людини вступає протягом всього життя [22].

Самооцінка, за твердженням дослідниці Л.Бороздіної, містить виокремлення людиною власних умінь, мотивів діяльності, властивостей, їх розуміння та вироблення оціночного ставлення до них. Вміння особистості ставити собі мету, вміння оцінювати власні можливості та сили, вміння їх співвідносити із зовнішніми факторами, вимогами навколишньої дійсності – має вагомим значення для формування особистості.

У Великому психологічному словнику самооцінка розглядається на трьох рівнях:

- адекватна (нормальна) самооцінка
- занижена самооцінка
- завищена самооцінка [56].

Поява заниженої самооцінки пов'язана з впливом внутрішніх та зовнішніх факторів:

1. Виховання – перший чинник виникнення заниженої самооцінки. Дуже часто трапляється так, що самі батьки знижують самооцінку дитини. Це відбувається тоді, коли вони намагаються вказати дитині на її місце, ставлять її залежне становище «підлеглого». Батьки всіляко прагнуть від дитини послуху, вони хочуть підлаштувати дитину під себе, вчать також її підлаштовуватися під інших людей (однолітків), не конфліктувати. Бажання батьків – зробити дитину залежною від дорослих у повсякденному житті. Так дитина стає збудженою, нерівноваженою, вона не довіряє іншим людям, вона не вважає себе цінністю.
2. Наступний фактор – це конфлікти. До таких конфліктів, у молодшому шкільному віці, можемо віднести булінг у школі (цькування),

виникнення непорозумінь між однокласниками, друзями. Дитина молодшого шкільного віку, у даному випадку, потребує достатньої підтримки, захисту, турботи. Якщо дитина відчуває прояву цього – тоді є шанс, що вона може впоратися з різноманітними ситуаціями, непорозуміннями, у неї, зрештою, може сформуватися адекватна самооцінка. Часто буває так, що дитина почуває себе непотрібною та забутою.

Ознаками заниженої самооцінки молодшого школяра є наступні:

- ✓ Зневірення, не віра у свої сили;
- ✓ Прояв соромязливості у всьому;
- ✓ Невпевненість у власних здібностях.

Щодо завищеної самооцінки – то вона також формується під впливом різноманітних факторів. Як правило, люди у яких завищена самооцінка, часто переоцінюють себе, власні дії, вчинки. Такі люди вважають, що навколишні люди їх постійно недооцінюють, через це у них формуються такі якості як: зарозумілість, недружелюбність, гордовитість, агресивність тощо. Вони постійно хочуть довести те, що вони найкращі, а всі інші – набагато гірші за них; відзначаються самовпевненістю, що проявляється у перевазі над іншими людьми.

Люди із завищеною самооцінкою потребують постійної уваги до себе, визнання власної переваги. Часто виникають ситуації, коли інші люди уникають спілкування з людьми, у яких завищена самооцінка. Найпоширенішим чинником виникнення завищеної самооцінки також є виховання. Якщо дитина зростає у сім'ї, де кожен сам відповідає за свої дії – виникає завищена самооцінка. Стосунки між членами сім'ї щирі, доброзичливі. Дитина постійно бачить успіх своїх батьків, при цьому, намагається самостійно вирішувати власні проблеми та долати життєві перешкоди. Дії дитини завжди віднаходять підтримку та схвалення з боку батьків. Так, дитина звикає до того, що у житті є певні труднощі, перешкоди, сама їх вирішує та усвідомлює власні сильні сторони.

До показників завищеної самооцінки молодших школярів слід віднести такі:

- ✓ Переоцінка своїх сил;
- ✓ Постійне, стійке ідеалізування власного «Я»;
- ✓ Неприйняття, зневага власних невдач та результатів;
- ✓ Зарозумілість, постійні претензії до всіх і всього.

Під адекватною самооцінкою слід розуміти самокритичність, впевненість в власних діях та вчинках, вимогливість до себе. Люди з адекватною самооцінкою впенені у собі, вони сприймають себе адекватно та конструктивно, вміють визначати пріоритети для себе у житті, віднаходити різноманітні способи вирішення поставлених цілей та завдань.

Для дітей молодшого шкільного віку, показниками адекватної самооцінки є такі, як:

- вміння точно, безпомилково співвіднести власні прагнення та можливості;
- проектування власних цілей та їх досягнення;
- вміння надавати конструктивну критику;
- прагнення передбачати результати власних дій.

Отже, самооцінка формується під впливом оточення, і якщо вже стає стійкою, дуже важко піддається зміні. Подолати труднощі щодо зміни самооцінки можливо за умови зміни ставлення оточуючих до себе, власних дій (рідних, однолітків, вчителів тощо). Можна стверджувати, що формування адекватної самооцінки дуже залежить від справедливої оцінки оточуючих. Важливим завданням є – допомогти молодшому школяру, у яких занижена самооцінка – підняти її, повірити у власні сили, можливості, допомогти зрозуміти свої цінність та значимість.

Таким чином, самооцінка виконує регуляторну та захисну функції: впливає на поведінку та розвиток особистості, визначає її стосунки з іншими людьми, відображає рівень задоволеності чи незадоволеності собою, рівень самоповаги, рівень особистісних домагань.

Захисна функція самооцінки полягає у забезпеченні автономності та стабільності людини, разом з тим, може призвести до утворення викривленого досвіду та чинити негативний вплив на формування особистості.

Як зазначають дослідники Б.Ананьєв, В.Мухіна, самооцінка покликана виконувати наступні функції:

- регуляторна функція (вміння керувати власної поведінкою та своєю діяльністю, вміння здійснювати особистісний вибір)
- захисна функція (вміння та прагнення зберігати спокій та незалежність у діях, проявах, спілкуванні)
- розвиваюча функція (бажання давати оцінку власній поведінці, через усвідомлення та сприйняття оцінки інших людей, можливість пізнавати себе)
- емоційна функція (можливість бути задоволеною собою, відчувати задоволеність з боку інших) [24].

Визначаючи самооцінку людини за критерієм адекватності рівня досягнень науковці виділяють:

- ✓ адекватну
- ✓ завищену
- ✓ занижену.

Дослідники зазначають, що від рівня адекватності самооцінки особистості залежать її розвиток, вміння налагодити контакт з іншими людьми, характер спілкування з оточуючими.

Так, людина з адекватною самооцінкою є активною, бадьорою, має почуття гумору, бажання йти на контакт. Такі люди залюбки беруть участь у різноманітних іграх, завданнях, не ображаються у разі поразки. У той час як люди із заниженою самооцінкою є пасивними, недовірливими, вразливими. Вони не люблять залучатися до колективних завдань, ігор, мають страх виглядати гіршими за інших людей. Якщо вже долучаються до участі – ображаються у разі поразки. Часто буває так, що діти, яких недооцінюють у сім'ї, хочуть компенсувати це під час спілкування з іншими. Вони

намагаються скрізь бути першими та сильно ображаються у разі, якщо їм це не вдається.

Дослідниця А.Захарова, виокремлюючи фактори заниженої самооцінки людини, визначила, що вони можуть бути свідченням надмірно дбайливого, владного, потураючого виховання з боку батьків. У таких сім'ях змалечку запрограмовано підсвідомо почуття неповноцінності, що й формує підґрунтя виникнення у дитини низької самооцінки.

Коли у людини завищена самооцінка – вона намагається бути кращою за інших, часто від неї можна почути такі фрази: «Я- найкраща» (найсильніша, найгарніша і т.д.), «Ви повинні мене слухати». Такі люди хочуть бути лідерами, якщо ж їх не визнають – стають агресивними по відношенню до тих людей, які також прагнуть бути лідерами.

Аналіз праць науковців дозволяє нам підсумувати наступне: дослідники виділяють такі види самооцінки (залежно від різних параметрів).

1. За ступенем стійкості:
  - Стійка
  - Ситуативна
  - Нестійка
2. За ступенем адекватності:
  - Адекватна
  - Неадекватна (завищена, занижена).
3. За вектором спрямованості:
  - Позитивна
  - Ситуативна
  - Негативна.

Як свідчать дослідження А.Захарової, самооцінка може, як стимулювати, так і пригнічувати активність особистості. Неадекватно низька самооцінка призводить до зниження рівня соціальних прагнень людини, сприяє виробленню невпевненості у власних силах, здібностях, лімітує житеві прагнення. Низька самооцінка може провокувати виникнення

емоційних зривів, внутрішніх конфліктів. Така самооцінка завдає шкоди не тільки людині, але й суспільству. Люди з заниженою самооцінкою не здатні повною мірою реалізувати власні можливості, працюють не на повну силу.

Слід зазначити й те, що у різноманітних життєвих ситуаціях у людини можуть виявлятися усі види самооцінки: адекватна стійка, нестійка завищена, нестійка занижена, завищена стійка.

Самооцінка – визначає ставлення людини до себе, інтегрує досвід діяльності, скеровує спілкування з іншими людьми. Самооцінка як стійке узагальнене ставлення до себе починає формуватися у молодшому шкільному віці. Формування позитивної самооцінки, за Л.Бороздіною, - це підґрунтя, яке визначає подальше життя, дії та вчинки особистості.

Таким чином, здійснений аналіз наукових джерел, дає можливість зробити висновок про те, що сьогодні існує багато трактувань самооцінки та особливостей її формування, але всі науковці одностайні в тому, що самооцінка є провідною ланкою у формуванні та становленні особистості. Відтак, ключову дефініцію нашого дослідження трактуємо наступним чином: *самооцінка – це відображення знань про себе, міра задоволеністю собою.*

1.2 Особливості формування самооцінки молодших школярів у процесі навчання

Особливості формування самооцінки молодшого школяра під час навчання потребує розуміння змісту самооцінки, її структури та визначення функцій в особистісному розвитку. Формування самооцінки особистості, згідно теорії особистісно-орієнтованої освіти (Ананьєв Б., Бернс Р., Захарова А., Кон І., Ліпкіна Г., Сухомлинська О., Ушинський К., Цукерман Г., Чеснокова І.), стає можливим через її взаємодію зі світом, з іншими людьми та собою, через яку проявляються особистісні функції людини:

- орієнтації (формування особистісного світогляду);
- змістоутворення (усвідомлення системи індивідуальних утворень);
- критики (по відношенню до зовнішніх норм та цінностей);
- самореалізації;
- творчого характеру та потенціалу діяльності тощо.

Коли людина оцінює себе, вона опирається на різноманітні знання щодо розуміння навколишньої дійсності та самої себе. Це потребує окремого підходу до сприйняття цього аспекту. Так, А.Захарова, А.Петровський самооцінку визначають як ставлення особистості до власних здібностей, індивідуальних якостей та зовнішніх чинників. Успішне виконання навчальних завдань залежить не лише від розумових задатків учня, але й від його особистісних якостей. Так, коли учень розуміє певні норми та цінності у навчальній діяльності, у нього, залежно від суджень вчителя та однокласників, виробляється власне ставлення до реальних результатів навчання, до себе як особистості. У міру дорослішання учень починає краще розрізняти справжні досягнення і те, що він бід би досягнути якби у нього були сформовані певні якості.

У навчальній діяльності формується установка на оцінку власних можливостей – це один з провідних компонентів самооцінки. Під час навчання в учнів починає формуватися самооцінка, яка, багато в чому, залежить від позитивних або ж негативних суджень з боку вчителя.

Дослідники Н.Бібік, О.Главінська, А.Захарова переконують у взаємозв'язку самооцінки з рівнем сформованості в учнів навчальної діяльності та пізнавальної активності. При чому, наголошується на тому, що на становлення самооцінки учня впливають обставини, на які він опирається, коли оцінює себе, адже саме з їх специфікою пов'язана надійність самооцінки як механізму саморегуляції.

Самооцінка відображає уявлення дитини про вже досягнуте, і про те, що вона ще хоче досягнути у майбутньому, те, що відіграватиме вагому роль у самореалізації її поведінки у житті та навчальній діяльності. Отже, можемо стверджувати, що самооцінка – це складне особистісне утворення, у якій віддзеркалюється бажання дитини дізнаватися щось про себе від інших людей, покращується активність, що направлена на розуміння власних особистісних якостей. Самооцінка пов'язана з усіма психічними утвореннями людини та є ваговим компонентом форм і видів її діяльності, комунікації.

Дослідження самооцінки потребує розкриття системного підходу, та розгляду всіх її проявів та специфіки взаємодії у навчальній діяльності.

Вчителі сьогодні культивують створення «громадської думки», вони здебільшого орієнтовані на сильного «хорошого учня». У початковій школі досить часто не надається належна увага індивідуальності кожного учня, створення умов для прояву особистісних якостей та характеристик. Як свідчить практика, в освітній діяльності, вчителі, як правило, узгоджують результати, яких досягнули учні з їхніми інтелектуальними здібностями та ставленням до навчання, при цьому вони зовсім не враховують самооцінку дитину, її власне бачення своїх здібностей, рівень реалізації потенційних можливостей у навчальній діяльності. Втім, саме від цих уявлень залежить успішність учня, впевненість у власних силах, розуміння одержаного результату – чи то успіх чи поразка, відношення до помилок, вибір завдання в залежності від рівня складності та інших важливих аспектів навчальної діяльності.

Відомо, що учні котрі адекватно оцінюють власну діяльність, є більш активними, вони творчо підходять до процесу навчання, впевнено почувають себе в учнівському колективі. Станом на зараз, рівень формування адекватної самооцінки учнів у навчальній діяльності не є високим, що пояснюється недостатнім розглядом проблеми становлення та розвитку адекватної самооцінки молодшого школяра у навчальній діяльності.

Звернемося до наукового доробку С. Боголепової, Ж. Гордєєвої, І.Загурської, О. Рідкоус та ін., які у своїх працях розкривають наукові положення взаємодії вчителя та учнів в освітньому процесі та специфіку прояву самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Так, педагоги-дослідники В. Білопола, К. Леонович, С. Лісова, О. Леонтєв, В.Москаленко, О. Онопрієнко, А. Пасічніченко схильні до думки, що становлення самооцінки є провідною умовою формування самостійності учнів, їх активності, підвищення результативності та успішності у навчанні.

У дослідженнях О.Главник, С.максименка, Н.Шевченко накопичено експериментальний досвід формування та розвитку самооцінки, на основі якого науковці дійшли висновку про те, що на формування самооцінки учня впливає атмосфера у класі та ситуація на уроках. Вчені зробили порівняння самооцінки із взаємодією членів учнівського колективу, а також оцінки цих якостей вчителем та учнями, це дає змогу зрозуміти приклади неадекватної самооцінки, порівняти це зі рівнем розвитку класу, його життям [42].

Ряд дослідників говорять про вплив успіхів та невдач в навчальній діяльності та формування адекватної самооцінки учня. Встановлено, що успішність класу у навчальній діяльності позначається на самооцінці. Навчальна діяльність є провідною для молодших школярів, тому на думку О.Дусавицького, І.Міщанова, К.Рябкова, виступає потужним джерелом формування самооцінки.

Державний стандарт початкової загальної освіти, концепція Нової української школи, які ґрунтуються на: засадах особистісно-орієнтованого та компетентнісного підходів; врахуванні пізнавальних можливостей та потреб

учнів – зумовлюють визначення результативної складової засвоєння змісту початкової освіти, вимагають нового підходу до формування самооцінки учня, трансформацію основних характеристик навчання, застосування різноманітних сучасних засобів навчання [47].

Учні, під час навчання у школі, як зазначено у Державному стандарті початкової загальної освіти, повинні оволодіти провідними компетентностями, що спрямовані на їхній інтелектуальний, особистісно-соціальний розвиток. Відтак, нові можливості для формування самооцінки молодших школярів слід шукати у навчальній діяльності, яка вчить учнів розуміти точку зору інших, узгоджувати власні міркування з іншими учасниками освітнього процесу під час виконання навчальних завдань, здійснювати довільну регуляцію своїх дій та вчинків [17].

Теоретичний аналіз наукових праць дає підстави для розгляду змісту самооцінки, визначення її місця у формуванні особистості школяра: з метою відбору оптимальних засобів його розвитку; навчання з орієнтуванням на особистісну значущість. Все це потребує звернення до джерел формування самооцінки, а таким джерелом є навчальна діяльність, яка спрямована на самореалізацію кожного учня та на налагодження успішної взаємодії усіх учасників освітнього процесу.

Самооцінку необхідно вивчати у зв'язку з суспільством, адже людина – істота соціальна і залежить від інших людей. Про особливості побудови взаємин людей у групі говорили у своїх працях В.Бехтерева, А.Дусавицький, Р.Немова та ін.. Концептуальні основи взаємодії вчителя та учнів в умовах навчальної діяльності у школі представили у своїх роботах К.Бардін, А.Пермінова та ін.. До вивчення проблеми формування самооцінки зверталися відомі педагоги В.Кан-Калик, Т.Каракуліна, А.Мудрик, О.Сухомлинська, Г.Цукерман та ін..

Дослідження свідчать, що такі компоненти навчальної діяльності як контроль, самооцінка, взаємооцінка – найкраще формуються під час взаємодії учасників у навчальній діяльності. Виходячи з цього, процес

формування самооцінки молодших школярів потрібно розглядати саме в умовах навчальної діяльності, потрібно розкрити цілі, зміст та способи організації навчальної діяльності.

Отож, філософські, методологічні, соціально-психологічні аспекти діяльності учнів віднаходимо у працях О. Безкорованіної, Н. Бібік, Н.Городецької, С. Кашлева, В. Ляудіс, Т. Матіс, І. Осадченко, Л. Пироженко, О. Пометун, В. Рубцова, О. Савченко та ін., у яких наголошується на ролі самооцінки у становленні особистості та зазначено, що «внутрішні» психічні процеси є зміненими формами «зовнішньої» спільної діяльності та результатами такої активної взаємодії.

У науковому доробку дослідників розкрито потенціал спільної навчальної діяльності у розвитку особистісної позиції молодших школярів та їхнє ставлення до навчання, йдеться про те, що під час навчальної діяльності треба бачити джерело формування самооцінки особистості. Навчальна діяльність – це взаємодія учнів між собою, яка направлена на вирішення навчальних завдань. Під час навчальної діяльності здійснюється «погоджувальна діяльність», «спільне розуміння успіхів у роботі», «кооперація та узгодження дій учасників», «вирішення комунікативних завдань», «ділове спілкування» із засобів навчального матеріалу.

Можливо стверджувати, що навчальна діяльність є колективною, спільною, коли всі завдання сприймаються як групові, які потребують узгодження дій при їх вирішенні. Певна частина видів навчальної діяльності є регламентованою, підпорядкованою соціальним нормам та контролю з боку дорослих.

Навчальна діяльність є найбільш регламентованою діяльністю, бо вона контролюється, оцінюється вчителями, які, в свою чергу, планують цю діяльність, визначають її порядок, цілі та способи організації. Навчальна діяльність є відносно самостійною та автономною, відтак як учні можуть самостійно визначати її конкретний зміст, здійснюють функції контролю та керівництва. Втручання дорослих, які хочуть керувати діяльністю, може

зашкодити, але й може такі діяльність – збагатити та розвинути. Так, О.Савченко говорить, що під час виконання учнями на уроці спільних завдань – вони хочуть спілкуватися, тож не потрібно гальмувати таке бажання, а використати його для спільного навчання. Спостереження за учнями дозволить вчителеві зрозуміти їх краще, відкрити для себе багато цікавого у поведінці, здібностях учнів.

Аналіз праць науковців доводить, що під час навчальної діяльності формується самооцінка школярів та стає більш адекватною. Встановлено, що коли учні виконують загальну діяльність об'єднано у групі – вони почувають себе впевненіше, піднесено, усвідомлюють свою значущість. В умовах налагодження такої спільної навчальної діяльності учні починають оцінювати свої можливості. Якщо учні постійно залучаються до такої діяльності у них поступово виробляється певний образ дій, тактика поведінки з метою підлаштування до групових ситуацій для вирішення спільних навчальних завдань.

Успішність учнів на етапі адаптації залежить від дій вчителя та налагодження стосунків з учнями. Адже, ролі вчителя та учнів під час навчання різні: вчитель – планує, спрямовує, змінює зміт спільної діяльності. Педагог має володіти педагогічними технологіями налагодження навчальної діяльності, вміти формулювати та вирішувати навчальні завдання, діагностувати – лише за цих умов навчальна діяльність буде результативною. Такі завдання вчителя повинні стати й метою учнів, це можливе тоді, коли вчитель розуміє зміст навчального завдання, аналізує його значущість. Результативність навчальної діяльності залежить від структурування мотивів та їх узгодження з навчальними завданнями.

Під час навчальної діяльності учні починають оцінювати один одного, у них виробляються навички самооцінки результатів діяльності, здібностей, власної індивідуальності. Дослідниця О.Комар, у дисертаційній роботі, проаналізувала особливості налагодження навчальної діяльності учнів на основі групових форм навчання, що дозволяє досягнути кращих результатів

тим учням, які під час фронтальної взаємодії не завжди проявляють себе. Цікавим для нас є науковий пошук дослідниці Т.Матіс, яка переконує у необхідності створення таких динамічних, гнучких груп, де б кожен учень поперемінно міг ставати у позицію то оцінювального, то оцінюваного [22].

Т.Токарська, розкриваючи зв'язок навчальної діяльності і самооцінки, виявили вплив відношення учнів до колективу, інших учасників освітнього процесу на формування адекватної самооцінки. Обгрунтовано, що спілкування учня у класному колективі залежить від залучення його до активної навчальної діяльності, прояв активності на етапі організації оцінних та само оцінних суджень, від форм, змісту, способів впливу вчителя на учнів, змісту його педагогічної оцінки тощо [54].

У працях дослідників (Амонашвілі Ш., Дячук П., Котух Н., Ступіна К. та ін.), представлено класифікацію різноманітних ситуацій, де виявляється бажання дитини у самооцінюванні, а також, визначено умови, за яких спільна навчальна діяльність впливає на формування самооцінки. Дослідження В.Бехтерева присвячені розкриттю особливостей поведінки людини в умовах групи, створення спільної діяльності, вивчення впливу групи на спільні результати навчальної діяльності. Науковцем зроблені наступні висновки:

- ✓ група є вище кожного окремо взятого учня, його продуктивності, мисленні тощо;
- ✓ учень впливає на діяльність групи, вносить свої корективи, проявляє власні здібності;
- ✓ найкраща спільна діяльність досягається під час злагодженої праці, коли всі учасники задіяні до виконання спільного завдання.

Дослідник Б.Ломов, аналізуючи розумові задачі під час спілкування, переконував, що навчальна діяльність впливає на учнів: середніх учнів піднімає до сильних. Схарактеризуємо ці форми роботи:

1. *Фронтальна форма організації навчальної діяльності учнів* (вчитель вчить весь клас. Така форма організації навчальної діяльності передбачає те, що кількість слухачів більша, ніж кількість тих, хто

говорить. Учні працюють разом чи індивідуально над вирішенням спільного завдання).

2. *Кооперативна форма навчальної діяльності учнів* (учні працюють об'єднано у малих групах, вирішують спільні завдання. Вчитель керує роботою учнів опосередковано, через завдання, які він пропонує групі для виконання. Під час кооперативного навчання учні мають можливість співпрацювати з однокласниками, комунікувати, можуть досягати високих навчальних результатів).
3. *Співпраця* - (спільна навчальна діяльність з метою вирішення поставлених завдань. Така діяльність спрямована на те, що учні хочуть одержати результати, які є вигідними для них самих та для інших учасників групи).

Отже, як бачимо, науковці досить широко досліджують групову роботу, розглядають поєднання фронтальної, групової, індивідуальної форм навчання. Наявність змішаних видів організації спільної навчальної діяльності відображають необхідність гнучких динамічних форм навчальної роботи, вже апробованих і закріплених у практиці навчання. Застосування прийомів колективної навчальної діяльності є одним зі способів пізнання себе, власних здібностей, фактор формування самооцінки молодшого школяра. Спільність навчальної діяльності (за Х.Лийметсом) визначається за такими ознаками як:

- навчальний матеріал сприймає увесь класний колектив;
- об'єднання учні з метою вирішення пізнавальних завдань;
- залежність від розподілу обов'язків між учнями;
- взаємоконтроль і взаємовідповідальність;
- чіткий розподіл роботи між учнями;
- контроль з боку вчителя та учнів.

О.Єлькіна колективну навчальну діяльність визначає як форму діяльності учнів на уроці, коли вони активно вирішують спільні пізнавальні

завдання під керівництвом учителя. Тож потрібно виховувати в учнів почуття колективізму, бажання приймати активну участь у спільній навчальній діяльності. Для нашого дослідження найбільшого значення мають доробки, які присвячені розкриттю дидактичних можливостей різноманітних форм організації навчальної діяльності у формування такої характеристики як уміння себе оцінити (самооцінка). У навчальний процес необхідно впроваджувати інтерактивні форми навчальної роботи учнів, колективні форми роботи, які будуть оптимальними до потреб учнів. Йдеться про практичну складову такої діяльності учнів, її ефективність [19].

Навчальна діяльність, за переконанням Х.Лийметса, сприятиме формуванню самооцінки, адже вона розкриває у повній мірі всі уявлення людини про різні грані своєї особистості, уявлення про себе як учасниками комунікативної взаємодії. У навчальній діяльності може успішно формуватися самооцінка учня під час:

- спостереження за іншими учасниками освітнього процесу;
- правильне сприймання оцінки себе та своїх досягнень;
- порівняння себе і своїх досягнень з іншими;
- вміння давати власну оцінку діяльності інших учнів [25].

Під час навчальної діяльності учні обмінюються інформацією, співпрацюють, вчаться допомагати іншим та приймати допомогу, здійснювати взаємоперевірку результатів роботи. До структури навчальної діяльності учнів входять такі елементи:

1. мета – кінцеві результати
2. зміст діяльності – мотиви навчальної діяльності, її соціально-корисна спрямованість, її значення для колективу
3. організація діяльності – розподіл сил та часу, встановлення меж, термінів виконання спільного завдання
4. технології – певні засоби діяльності, які покращують її результативність та успішність

5. інтенсивність діяльності – тривалість діяльності, її напруженість, які повинні відповідати педагогічним завданням та віковим особливостям учнів
6. комунікативність – налагодження стосунків під час діяльності
7. контроль та корекція – методи та засоби контролю, коригування
8. оцінка діяльності – визначення критеріїв ефективності та аналіз її результатів задля отримання зворотнього зв'язку [25].

Здійснений аналіз наукових джерел свідчить про те, що впровадження спільних форм навчальної діяльності вносить позитивні зміни у формування самооцінки особистості. Формуванню самооцінки позитивними характеристиками за введення у навчальний процес спільної діяльності сприяють:

- розширення кола знань про себе
- самоконтроль як механізм саморегуляції.

Спільну навчальну діяльність визначають такі способи організації, які відрізняються розподілом індивідуальних дій, формами обміну та предметною спрямованістю:

- об'єднання дій, які виконують учні за зразком вчителя, без обміну операціями та результатами;
- об'єднання дій, які виконують учні за зразком вчителя, із обміном операціями та їхніми результатами;
- перерозподіл індивідуальних дій та обмін операціями, результатами зі змінами схем поведінки та дій.

Таким чином, здійснений теоретичний аналіз наукових джерел з проблеми формування самооцінки особистості та розглянуті особливості організації навчальної діяльності молодших школярів дозволили нам ключову дефініцію нашого дослідження – *самооцінка молодших школярів* – інтерпретувати як інтегральну якість, що включає систему знань про себе та власні здібності, виявляється у потребі та вмінні оцінювати свою поведінку, результат навчальної діяльності.

1.3 Стан дослідження сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

У межах вивчення філософських, психолого-педагогічних досліджень, які розглядали самооцінку як особистісне утворення, виникає необхідність пошуку засобів становлення адекватної самооцінки особистості, яку можливо розкрити через її структуру.

Проведений нами теоретичний аналіз проблеми формування самооцінки особистості засвідчив, що наразі не існує єдиної думки щодо структури досліджуваного поняття. Зокрема, дослідниця А.Захарова у структурі самооцінки визначає такі компоненти: когнітивний – знання особистості себе, емоційний – ставлення особистості до себе. Розуміння себе людина одержує у суспільстві, і це розуміння є емоційним.

Отже, структуру самооцінки визначаємо через наступні компоненти:

1. Когнітивний компонент самооцінки – це усвідомлення людиною себе, яке може бути як обґрунтованим, так і необґрунтованим. До показників когнітивного компонента самооцінки відносимо такі показники, як:

- ✓ міра реалістичності
- ✓ спосіб орієнтації при визначенні самооцінки
- ✓ повнота самооцінних суджень
- ✓ форма прояву суджень про себе (проблематична чи категорична).

В основі когнітивного компонента самооцінки лежить знання людини про себе (стійкі чи ситуативні, позитивні чи негативні). Когнітивний компонент виражається у порівнянні людини себе з іншими людьми, порівняння власних якостей з тими еталонами, які у суспільстві тощо. Розуміння людиною себе змінюється з віком, адже людина опановує більш досконалі способи оцінювання, її знання про себе та свої якості розширюються, набувають більш усвідомленого характеру.

2. Мотиваційно-ціннісний компонент самооцінки. Мотив – це те, що спонукає людину до певних дій, мотивує її. Мотивація навчання – це поняття, що містить всі види спонукань (потреби, мотиви, цілі, прагнення,

ідеали), це система мотивів, яка спонукає до діяльності, в тому числі до навчальної діяльності. Мотиваційно-ціннісний компонент самооцінки визначається позитивним відношенням до дії самооцінки, бажанням дізнатися про себе, про власні як позитивні так і негативні властивості, прагненням досягнути успіху у спільній навчальній діяльності, проявити себе якнайкраще. У молодших школярів уявлення (знання) про себе завжди «підсилюються» емоціями, а емоції, у свою чергу, «забарвлюють» знання, змінюють їх. Емоції додають самооцінці стан задоволеності або ж незадоволеності собою, своїми діями. У молодших школярів, коли вони оцінюють себе, визначаються мотиви уникнення покарань, осуду, важливості процесу самооцінювання тощо.

3. Діяльнісно-практичний компонент самооцінки – це система умінь самооцінювання. Даний компонент визначається вмінням особистості розрізняти ознаки, за якими оцінюються позитивні та негативні якості, здібності, діяльність у колективі, сприймання критики з боку інших людей.

На думку дослідниці О.Власової, зміст самооцінки проявляється у єдності структурних компонентів та функцій. Адже функція допомагає краще розкрити вплив об'єкта на інші об'єкти та формування системи в цілому. Функції сприяють інтеграції структури в одне ціле, тому важливо виокремити основні функції самооцінки для оптимального її розуміння.

Аналіз психолого-педагогічних джерел дозволив нам виокремити такі функції самооцінки, як:

- мотиваційна
- орієнтаційна
- регулятивна
- рефлексійна [24].

Мотиваційна функція відповідає за задоволення потреб учнів. Для того, щоб молодший школяр почав працювати, необхідно, щоб ті завдання, які перед ним виникають під час навчальної діяльності, були зрозумілими та внутрішньо сприйнятими, тобто, щоб вони стали для учня значущими. Учень

повинен розуміти для чого він виконує ту чи іншу діяльність. У певних ситуаціях визначальними мотивами є страх перед вчителем, поганою оцінкою, уникнення неприємностей, а, у спільній навчальній діяльності створені сприятливі умови для формування адекватної самооцінки, коли діяльність визначається не бажанням одержати хорошу оцінку чи похвалу вчителя, а бажання учня зрозуміти себе, дізнатися більше про власні можливості, допомогти іншим. Саме в цьому сенс мотиваційної функції самооцінки.

Орієнтаційна функція самооцінки – це орієнтування учнів у системі оцінювання себе, власних здібностей, своєї ролі та значимості під час спільної діяльності у групі. Учні повинні знати норми та еталони самооцінки, за цієї умови вони зможуть у різноманітних ситуаціях актуалізувати різні варіанти поведінки та власних дій.

Регулятивна функція самооцінки визначає її взаємодію з мотиваційною сферою особистості. Під час того як дитина опановує різні способи само оцінювання, вчиться розрізняти ознаки, які характеризують її – розвивається регулятивна функція самооцінки. На високій регулятивній здатності самооцінки наголошують дослідники Я.Коломенський, О.Митрахович, Н.Плескачова, підкреслюючи те, що вона залежить від сформованості пізнавального компонента самооцінки. М.Козакіна регулятивні здібності самооцінки трактує у прямій залежності від вміння діяти, як компонент рефлексійного рівня. Орієнтуючись на кінцевий результат діяльності регулятивні функції самооцінки поділяються на:

- контролювальні;
- особистісно-оцінні;
- стимулювальні;
- блокувальні;
- захисні.

Отже, самооцінка є чинником мобілізації людиною своїх сил, акумулювання приховних можливостей, розкриття творчого потенціалу.

Регулятивні функції самооцінки краще проявляються у тій діяльності, яка виступає для людини значущою. Успішність чи неуспішність діяльності залежить від здібностей людини та від уявлень людини про власні здібності.

Рефлексійна функція самооцінки проявляється у тому, як людина розуміє себе, свої здібності та, як людина прагне зрозуміти як інші розуміють її. Якщо змістом таких уявлень є спільна навчальна діяльність – то рефлексійні стосунки суб'єктів відображаються наступним чином: суб'єкт, як він проявляється у дійсності, та суб'єкт, як він розуміє себе; суб'єкт як його сприймають інші.

Виокремлені функції самооцінки звичайно не у повній мірі розкривають те значення, яке відіграє самооцінка у формування особистості. Дані функції нами розглянуті як певний рівень пізнання змісту самооцінки, що допоможе нам у проведенні нашого дослідження.

Отже, аналіз стану сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності потребує вирішення наступних завдань:

- 1) визначення ознак прояву структурних компонентів самооцінки у молодших школярів під час спільної навчальної діяльності;
- 2) виділення рівнів сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності;
- 3) підбору комплексу відповідних діагностичних методик, орієнтованих на визначення стану сформованості самооцінки молодших школярів;
- 4) проведення констатувального експерименту з метою визначення стану сформованості самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності.

Зазначимо, що експеримент відбувався у природних умовах та передбачав такі етапи:

- проектування (визначення мети та завдань формування самооцінки молодших школярів; діагностика сформованості самооцінки учнів);

- організація (робота над сформованістю структурних компонентів самооцінки: *когнітивного, мотиваційно-ціннісного, діяльнісно-практичного* – в умовах навчальної діяльності);
- регулювання та корекція (систематичний аналіз та слідкування за процесом формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності).

З метою визначення рівня сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності було проведено констатувальний експеримент. Емпіричне дослідження проводилося на базі Глибокопотіцького опорного закладу I-III ступенів (с. Глибокий Потік, Тячівського району, Закарпатської області). Загальна кількість учасників експерименту – 54 учні 4-их класів.

Отже, розкриваючи у попередніх параграфах зміст, функції, структуру самооцінки молодших школярів, ми виокремили структурні компоненти самооцінки, які тісно пов'язані між собою, але, разом з тим, є самостійними.

Насамперед, це мотиваційно-ціннісний компонент самооцінки, який визначає інтерес до діяльності та потребу у самооцінюванні. У ході дослідження були виокремлені рівні сформованості мотиваційно-ціннісного компонента.

Так, *високий рівень* сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки характеризується наявністю у молодших школярів стійкого інтересу до самооцінювання. Учні є активними в оцінній діяльності, а вчитель виступає у ролі партнера.

Середній рівень сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки визначається проявом нестійкого інтересу молодших школярів до само оцінювання, активність учнів залежить від вказівок вчителя (наслідувальна діяльність), який виступає у ролі організатора самооцінної діяльності.

Низький рівень сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки – прояв короткочасного інтересу учнів до оцінювання, що носить

ситуативний характер, або ж в учнів зовсім не виникає бажання здійснювати самооцінну діяльність. Молодші школярі є пасивними, вони виконують тільки вказівки вчителя, для того, щоб уникнути неприємностей у навчальній діяльності.

Когнітивний компонент самооцінки розкриває ступінь уявлень учнів про самооцінку, знання та розуміння еталонів здійснення оцінної діяльності та її результатів. У діяльнісно-практичному компоненті самооцінки об'єднані володіння різноманітними прийомами здійснення самооцінної діяльності, вміння давати диференційовану розгорнуту самооцінку собі, своїм діям.

Визначені ознаки дозволили нам виокремити рівні сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Отож, опираючись на результати досліджень О.Молчанової, Л.Просандєєвої ми виділили такі рівні сформованості когнітивного компонента самооцінки. Високий рівень сформованості когнітивного компонента самооцінки відзначається достатніми знаннями. Учні здатні самостійно обирати еталони та критерії оцінювання, знають склад оцінних дій, вміють правильно застосовувати оцінні судження, здійснюють критичний аналіз власних можливостей, виявляють бажання до вдосконалення оціночних суджень та умінь. Молодші школярі з середнім рівнем сформованості когнітивного компонента самооцінки характеризуються частковим володінням знань про самооцінку, знання критеріїв та еталонів оцінювання є хаотичним, не завжди здатні правильно висловлювати власні судження, дати адекватну оцінку діям, здійснити критичний аналіз. Низький рівень сформованості когнітивного компонента самооцінки – мінімальна повнота знань. Учні взагалі не орієнтуються у системі критеріїв оцінювання, не вміють оцінити себе, свої дії, не спроможні співвіднести свої дії з еталоном оцінювання, не вміють обґрунтувати власну точку зору. Молодші школярі низького рівня завжди погоджуються із зауваженнями, не усвідомлюють складність завдань, які пропонує вчителя для виконання, їхні дії залежать від допомоги вчителя.

Рівень сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки визначається також трьома рівнями: високий, середній та низький. Тож учні з високим рівнем сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки характеризуються тим, що прийоми самоцінювання переходять до розряду навички. Діяльність учнів відзначається позитивною динамікою у сфері самоцінювання, вони виконують завдання творчого характеру, які дозволяють у повній мірі проявити свої здібності, вміння співпереживати та приймати позицію інших. Середній рівень сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки – учні вміло використовують навчальний матеріал для самоцінної діяльності, знають прийоми самоцінювання, але використовують їх епізодично. У навчальній діяльності оперують інформацією про себе, здатні приймати позицію інших учасників освітнього процесу. Для низького рівня сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки характерним є те, що в учнів не сформовані прийоми самоцінювання, вони не порівнюють себе з іншими, не вміють приймати позицію інших учнів під час спільної навчальної діяльності. Такі школярі не виконують завдання творчого характеру, які б могли виявити їхні здібності.

Таким чином, у сформованості кожного компонента самооцінки було виокремлено три рівні: високий, середній, низький. З метою отримання інформації про рівні сформованості когнітивного, мотиваційно-ціннісного, діяльнісно-практичного компонентів самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності нами було застосовано ряд діагностичних методик. Частину підібраних методик ми адаптували до проблеми нашого дослідження. Також були використані вже відомі методики діагностики

самооцінки, та авторські анкети, методи спостереження за учнями у навчальній діяльності.

Діагностика мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки вимагала застосування таких діагностичних методик, які б допомогли зрозуміти мотиви навчальної діяльності учнів, бажання здійснювати самооцінну діяльність. Так, до соціальних мотивів, які визначають поведінку молодших школярів відносимо мотиви, що пов'язані з цікавістю учнів до дорослого життя, бажанням бути схожими на них; мотиви, що забезпечують позитивні стосунки з дорослими у сім'ї, школі; мотиви особистих досягнень; загальні мотиви. Всі ці мотиви – це бажання учнів бути визнаними у спілкуванні, діяльності. Саме ці групи мотивів роблять учнів чутливими до оцінок вчителя, похвали батьків, викликають у них бажання виконувати вимоги. Мотив збереження хороших стосунків з дорослими – це провідний мотив який визначає соціальний розвиток дитини, орієнтує її на засвоєння найбільш важливих речей.

Отже, для діагностування мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки ми використали діагностичну методику *«Шкала самооцінки» (додаток А)*. Дана методика дозволила визначити співвідношення мотивів навчання молодшого школяра. Учнім потрібно було прочитати кожне запропоноване речення та закреслити відповідну цифру справа, в залежності від того, як вони почувають себе на даний момент. За результатами методики, значна частина учнів на уроках відчують внутрішнє напруження, про що свідчать відповіді типу *«Я стривожений»* (88,9%), *«Не впевнений у собі»* (69,7%), *«Думки про уроки викликають у мене хвилювання»* (79,8%). З цього можемо зробити висновок про те, що основними мотивами навчання виступають мотиви уникнення неприємностей та очікування удачі, а не пізнавальні мотиви.

Також, для більш точного діагностування потреби учнів у самооцінюванні ми запропонували анкету для вчителів та батьків *«Яка Ваша*

дитина?» . Питання анкети дозволили нам виявити рівень самостійності дітей, мотивацію навчання, зрозуміти роль батьків у розвитку вмінь молодших школярів давати самооцінку собі та власним діям. За результатами анкетування 66,7% батьків вважають, що їхні діти є самостійними та самокритичними, 57,6% - діти емоційні, вміють співчувати та радіти успіхам інших людей. Методика «*Ваша дитина*» мала на меті виявити індивідуальні характеристики дітей, їхні інтереси, ставлення до навчання, стосунки батьків та дітей. Результати анкети виявилися наступними: 10,2% батьків не знають, які навчальні дисципліни є улюбленими для дитини, які у неї захоплення; 15,3% батьків відповіли, що мало часу проводять з дітьми через те, що постійно на роботі. Загалом результати анкетування показали, що батьки досить об'єктивно оцінюють своїх дітей.

Рівень сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів за результатами методик, анкетування відображено у таблиці 1.1 та представлено графічно на рис.1.1.

Таблиця 1.1

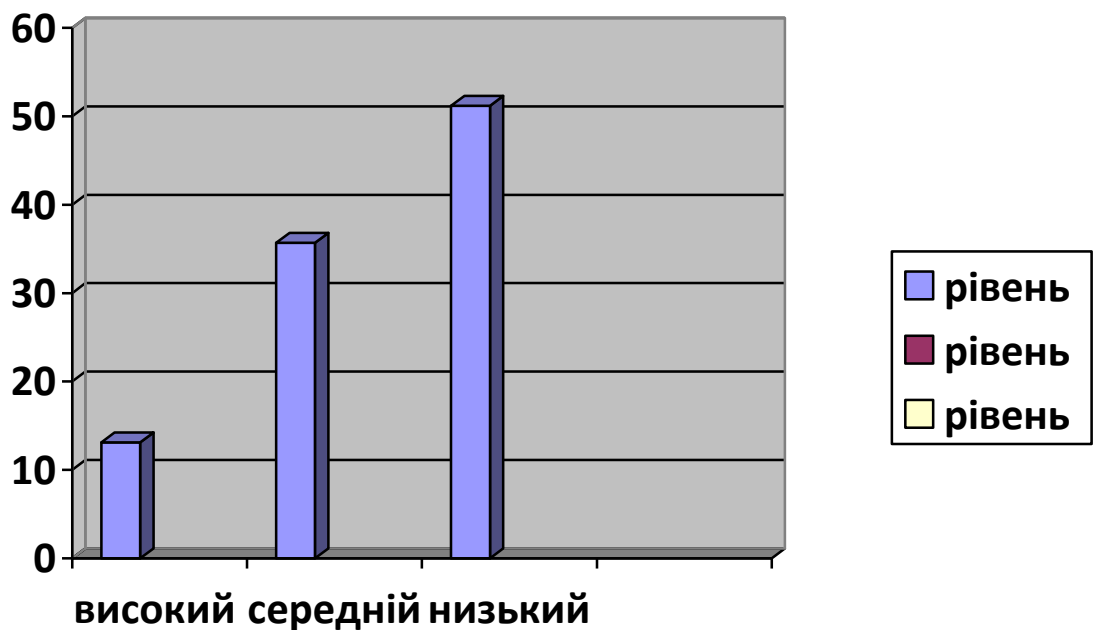
Оцінка рівнів сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

Рівні	Показники	
	абс.	%
Високий	7	13,1
Середній	19	35,7%
Низький	28	51,2%

Результати дослідження засвідчили переважання середнього рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Показники сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки знаходяться також на низькому (51,2%) та середньому (35,7%) рівнях. Аналіз відповідей анкет та результати діагностувальних методик свідчать про наявність нестійкого інтересу учнів

до самооцінювання, що носить ситуативний характер. У молодших школярів не завжди виникає потреба у самооцінній діяльності, вони не завжди активні, їхній інтерес до навчальної діяльності залежить від вказівок вчителя, його настанов.

Одержані результати дослідження стану сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності також представлено графічно на рисунку 1.1.

Рис. 1.1 Динаміка рівня сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

Результати дослідження засвідчили досить незначний рівень сформованості мотиваційно-ціннісного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності.

Наступна група діагностичних методик була направлена на розкриття рівня сформованості когнітивного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Підібрані методики зорієнтовані на виявлення уявлень молодших школярів про самооцінку, уміння оцінювати себе, свій характер, свої позитивні та негативні властивості. Ми використали такі методики, як:

- ✓ методика незакінчених речень;
- ✓ написання творів;
- ✓ бесіди;
- ✓ малюнок «Мій ромашковий портрет»;
- ✓ «Я і моя тінь»;
- ✓ «Визначення шести суджень» та ін..

Методика незакінчених речень передбачала те, що учням слід закінчити такі речення: «Якби я міг...», «На мою думку, мені заважає...», «Я відчуваю, що...» та ін.. Застосування даної методики з метою дослідження сформованості когнітивного компонента самооцінки молодших школярів дозволило нам зрозуміти переживання учнів, особливості сприймання учнями дорослих та ціннісні орієнтації молодших школярів [38].

Також матеріалом для нашого дослідження слугували учнівські твори-мініатюри, які учні писали в класі на уроках. У творах учням потрібно було розповісти про своїх однокласників «Розповідь про однокласника», про себе «Який я», «Я – через десять років». При аналізі учнівських творів, ми звертали увагу на роздуми учнів про інших людей, на те, як вони оцінюють себе, свої особистісні якості, як ставляться до певних ситуацій. Також ми мали можливість прослідкувати динаміку уявлень молодших школярів про себе протягом року. Це виступило показником результативності формування самооцінки учнів та їхнього уміння оцінювати інших.

Результати показали те, що учні по різному сприймають сторони життя: одні учні оцінюють себе та свої прояви в залежності від конкретних дій («Я вмію добре малювати», «Я добре вчуся в школі», «Я можу сам виконати

домашнє завдання», «Я можу допомогти другові» та ін.) до засобів самовиховання («Я міг би вчитися краще, якби старався», «Я не завжди уважний, коли виконую домашнє завдання»), інші учні – зовсім вузько («Я учень 4-ого класу»).

На уроці мовно-літературної освітньої галузі (українська мова) ми запропонували учням намалювати контур яблука, розмалювати його за допомогою слів. Коли учні виконали це завдання, їм запропонували аркуші з намальованими силуетами дитини і попоросили «змалювати себе словами»- один раз, інший аркуш з намальованим таким самим силуетом учні одержали вкінці навчального року і зробили ще один опис. Аналізуючи ці два силуети, ми помітили, що вони відрізняються: опис другого силуету (вкінці року) містить більш повну інформацію про учнів, аніж перший. Це пояснюється тим, що учні отримали більше знань та уявлень про себе та відбувся процес вдосконалення самооцінювання.

Для визначення змісту сформованості когнітивного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності ми також використали методику «Мій ромашковий портрет». На уроці української мови ми запропонували учням написати свої ім'я та намалювати свій портрет-смайлик у центрі ромашки. На пелюстках потрібно було написати все хороше, що учні можуть сказати про себе. З'ясувалося, що учні вказують на ті якості, які їм не властиві – завищена самооцінка (69,8%);

Методика «Я і моя тінь» була використана нами для діагностування самооцінки молодших школярів за когнітивним структурним компонентом. Завдання для учнів було наступне: визначити та написати свої позитивні (Я) та негативні (тінь) якості. Для багатьох учнів це завдання виявилось досить складним, вони не змогли описати власні негативні якості (26,1%). Інші показники такі: «мені важко», «не хочу», «погану навчаюся» та ін.. Проте багато з учнів описали свої позитивні якості трішки завищено.

Для виявлення усвідомлення учнями такого феномену як «самооцінка» та особливості її прояву, ми застосували також метод бесіди. Ми пропонували учням відповісти на наступні запитання:

- ✓ Що тобі подобається у людях?
- ✓ Що в тобі (які якості) подобається іншим людям?
- ✓ Які у тебе є потивні якості?
- ✓ Які у тебе є негативні якості?
- ✓ У чому тобі потрібна допомога дорослих?

Бесіди з учнями ми проводили індивідуально, у невимушеній обстановці. За допомогою бесіди ми змогли представити особливості уявлень учнів про самооцінку. Далі наведемо приклади відповідей учнів:

- 1) «Це означає, що я вмію оцінювати себе: я хороша чи погана, вчуся добре чи погано» (Таня В.)
- 2) «Це коли людина хороша, і вона говорить це сама» (Сашко Н.)
- 3) «Не знаю. Думаю, що це означає хвалити себе» (Оля П.)
- 4) «Це значить говорити про себе, як про хорошу людину» (Діма М.)
- 5) «Розуміти свої переваги» (Оксана К.)
- 6) « Це означає, що я маю вміти оцінювати себе за допомогою балів чи просто словами, коли я щось зробила» (Нікіта В.)
- 7) «Це тоді, коли вчителька дозволяє поставити собі оцінку» (АртемК.)
- 8) «Це вміння бачити у себе хороші та погані якості» (Максим Р.)
- 9) «Це означає критикувати себе» (Наталка Д.)
- 10) «Це коли сам все вирішуєш» (Денис С.).

Аналіз результатів бесіди ілюструє те, що учні здебільшого вміють пояснити зміст поняття «самооцінка», чітко визначають її основні характеристики.

Застосування методики «Визначення шести суджень» на уроках української мови передбачало написання учнями відповідей на питання «Хто я?». Відповіді учні ми групували за шістьма категоріями «Імя», «Соціально-

рольова позиція», «Фізична підготовка», «особистісні якості», «моя зовнішність», «інші судження. Часті відповіді учнів: прізвище, імя – 89,9%, основне заняття – навчання у школі, гра в комп'ютер (79,8%), позитивні риси характеру – 61%, позитивні та негативні риси якості – 11,8%. За результатами даної методики можна припустити, що молодші школярі прагнуть описати себе за допомогою зовнішніх характеристик та звертають увагу на внутрішні здібності та особливості налагодження взаємин з іншими людьми.

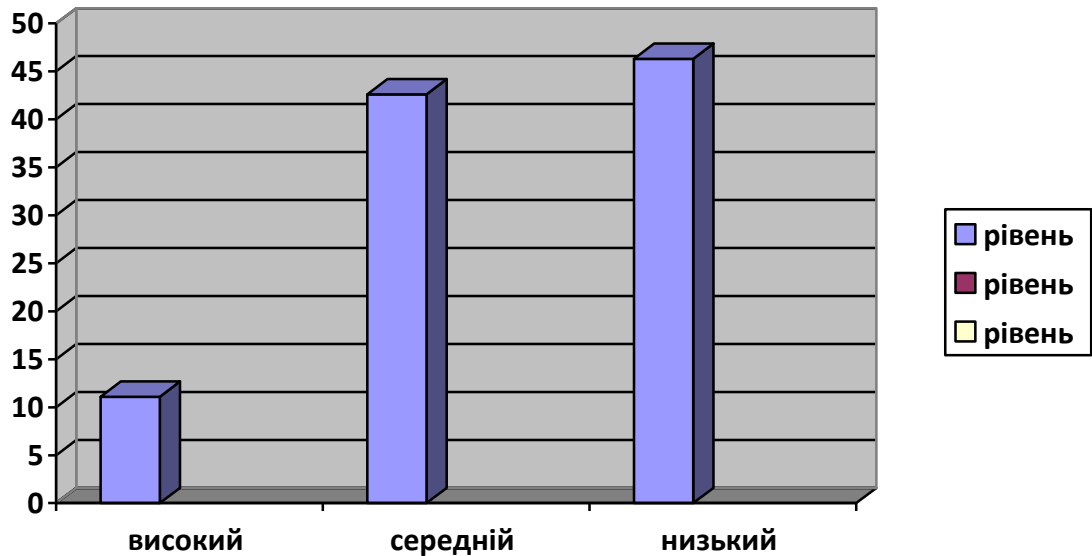
Підібрані діагностичні методики дозволили нам виявити уявлення молодших школярів про зміст поняття «самооцінка», про вміння оцінювати себе, бачити свої позитивні та негативні характеристики, що презентовано в табл.1.2 та на рисунку 1.2.

Таблиця 1.2

**Оцінка рівнів сформованості когнітивного компонента самооцінки
молодших школярів у навчальній діяльності**

Рівні	Показники	
	абс.	%
Високий	6	11,1%
Середній	23	42,6%
Низький	25	46,3%

Одержані результати свідчать про те, що когнітивний компонент самооцінки є менш сформованим по відношенню з мотиваційно-ціннісним. Для того, щоб учні краще розуміли себе, свої здібності, позитивні та негативні якості потрібно збагачувати власний індивідуальний досвід, залучати учнів до спільної навчальної діяльності. Під час активної взаємодії молодші школярі більше дізнаються про себе, вчать оцінювати себе, аргументувати власні оцінки, приймати точку зору інших учасників освітнього процесу.

Рис. 1.2 Динаміка рівня сформованості когнітивного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

Наступна група методик підібрана для діагностики стану сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Дослідження діяльнісно-практичного компонента самооцінки спрямоване на:

- вміння учнів правильно оцінювати інших людей під час спільної діяльності;
- вміння адекватно оцінювати свою діяльність, вчинки, вміння працювати в колективі;
- вміння правильно сприймати оцінку діяльності, яку дають інші учасники.

Для реалізації визначених цілей нами була використана методика «Режисер». Дану методику ми застосовували на уроці читання: учням було запропоновано ідентифікувати себе та своїх однокласників з героями, які діють в певній ситуації. Наша мета полягала у з'ясуванні того, як учні оцінюють себе і своїх друзів у певному виді діяльності, зрозуміти їхню самооцінку та чим вона відрізняється від загальної самооцінки. Оптимальним видом діяльності ми обрали гру. Результати використання цієї методики

показали, що є певні розбіжності під час того як учні обирають роль та можливостями, які проявляє учень у реальній ігровій ситуації. Дуже часто молодші школярі переоцінюють себе, свої здібності та потенційні можливості. Так, 52,9% респондентів вважають себе такими, що можуть виконувати позитивні ролі, 47,2% - негативні. Під час гри стає зрозуміло, що головні ролі здатні виконувати тільки 41,3% учнів, негативні - 58,9%. Це пояснюється розбіжністю в оцінці учнями власних ігрових та організаторських здібностей.

Як висновок: розбіжність оцінних суджень учнів, які поділені на два типи:

- 1) учні, які застосовують широке коло критеріїв для самооцінки якостей особистості, узагальнюють. Такі учні самокритичні по відношенню до себе та доброзичливі в оцінці інших. Їхня самооцінка є адекватною
- 2) учні, які використовують вузьке коло критеріїв для самооцінки якостей, проявляють критичність в оцінних судженнях, опираються на окремі факти тощо.

Результати дослідження сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки представлені нижче у таблиці 1.3 та на рисунку 1.3.

Таблиця 1.3

Оцінка рівнів сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

Рівні	Показники	
	абс.	%
Високий	4	7,4%
Середній	19	35,2%
Низький	31	57,4%

Результати дослідження показали низький рівень сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. Молодші школярі не володіють прийомами самооцінювання, вони не завжди порівнюють себе з іншими, не приймають

позицію інших під час спільної навчальної діяльності. Учні не готові та не мають бажання виконувати творчі завдання, проявляти себе, свої здібності.

Показники стану сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності також подано на рисунку 1.3.

Рис. 1.32 Динаміка рівня сформованості діяльнісно-практичного компонента самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

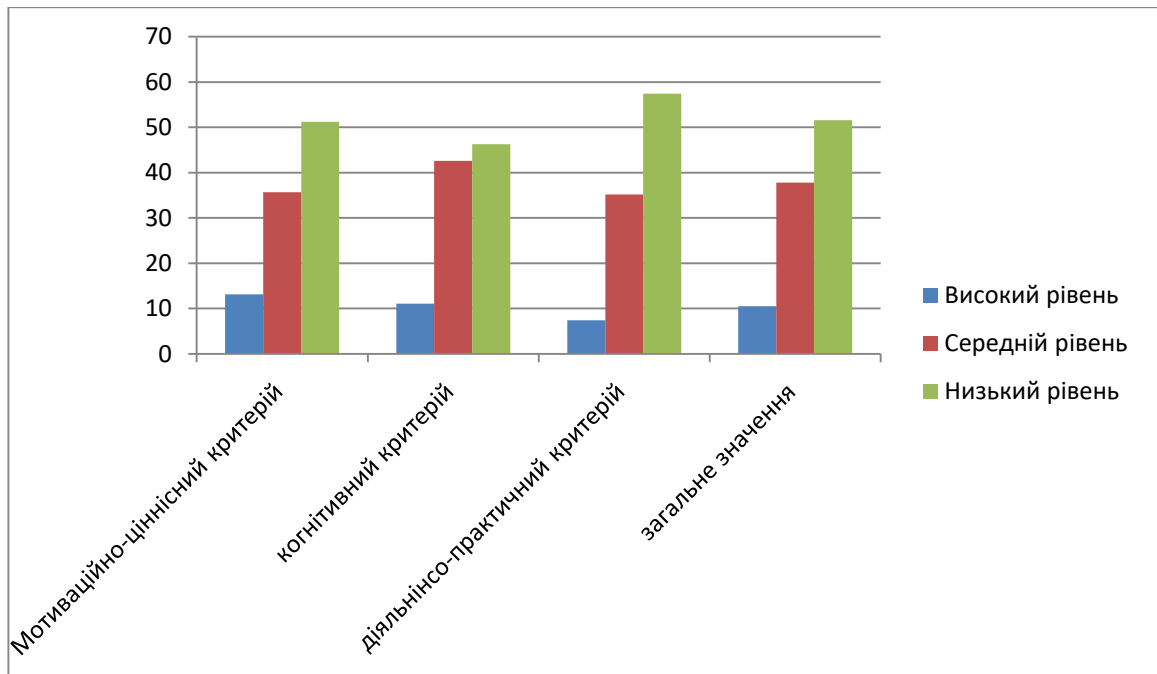
Таким чином, ми дійшли висновку, що в кожному з досліджених нами структурних компонентів самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності переважають низький та середній рівні їх сформованості з більшою тенденцією до низького. Це є свідченням недостатнього рівня сформованості самооцінки молодших школярів (таблиця 1.4).

Таблиця 1.4

Загальний рівень сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності (у %)

Рівень сформованості	Компоненти			Загальне значення
	Мотиваційно-цінісний	Когнітивний	Діяльнісно-практичний	

Високий	13,1	11,1	7,4	10,5
Середній	35,7	42,6	35,2	37,8
Низький	51,2	46,3	57,4	51,6

Рис. 1.4 Кількісні показники (%) рівнів сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності

Молодші школярі, котрим притаманний високий рівень сформованості самооцінки (10,5%) відзначаються тим, що вони здійснюють самооцінну діяльність усвідомлено, самостійно знаходять об'єкт оцінювання, дають самооцінку на основі обраного еталону і певних критеріїв, висловлюють власне судження й відстоюють свою позицію, їхнє мовлення чітке та змістовне. В учнів з високим рівнем сформованості оцінної діяльності достатньо сформовані аналітико-синтетичні вміння, вони порівнюють, узагальнюють, вміють застосовувати здобуті знання у нових невідомих раніше ситуаціях, вони самокритичні, адекватно оцінюють власні здібності, розуміють свої переваги та недоліки, здатні до здійснення рефлексії процесу оцінювання. Такі учні є досить самостійними у своїх думках та поведінці.

У ході дослідження ми зробили висновок про те, що учні з високим

рівнем сформованості самооцінки навчаються здебільшого на відмінно, мають міцні знання. Вони із задоволенням виконують творчі завдання, доброзичливі до інших учнів, враховують їхні думки, переконання. Учні здійснюють самооцінну діяльність через результати, прагнуть дізнатися все про себе, інших. У молодших школярів з високим рівнем сформованості самооцінка реалістична, тобто учні добре знають свої можливості, можуть спрогнозувати подальші дії.

Учні з середнім рівнем сформованості самооцінки у навчальній діяльності відзначаються тим, що вони володіють частковою повнотою знань, вони знають що і як оцінювати, але не завжди готові застосовувати ці знання, порівняння здійснюють за певним зразком, розуміють критерії оцінки, які пропонує вчитель. Учні дають самооцінку тільки за вказівкою вчителя, вони не достатньо самокритичні, не готові до пояснення недоліків та їх причин, не вміють чітко висловлювати власну позицію, часто допускають помилки. Такі учні характеризуються слабким проявом самостійності мислення, потребують допомоги з боку вчителя.

До середнього рівня сформованості самооцінки відносимо учнів, які мають знання про себе, самооцінка їхня опирається на конкретні факти. Однак, школярі не завжди усвідомлюють власні можливості, хоча й залюбки входять в ситуації самооцінювання. У молодших школярів з середнім рівнем сформованості ставлення до себе позитивне, вони добре навчаються, чітко визначають власні якості. Самооцінка у них не завжди адекватна, вони не завжди враховують оцінку з боку інших. Під час уроків активні, проявляють себе, використовують творчі завдання, знають прийоми самоаналізу тощо.

Низький рівень сформованості самооцінки визначається тим, що молодші школярі уникають самооцінювання, у них відсутня потреба до самооцінної діяльності, вміння порівнювати, критичність – не розвинута (не вміють оцінити власні дії ні самостійно, ні з допомогою вчителя). Такі учні не здатні здійснювати рефлексію процесу оцінювання, у них обмежений світогляд, мовлення не чітке, у ньому багато помилок. Учні з низьким рівнем

сформованості самооцінки характеризуються відсутністю прагнення до самопізнання, здібності виражені слабо, вони уникають виконання творчих завдань, які можуть допомогти проявити себе. У таких учнів самооцінка переважно неадекватна: оцінюють себе вище, ніж це не обґрунтовуючи. Оцінку себе з боку інших не сприймають, не враховують її. Часто це також низька самооцінка, через те, що дитина постійно чує від вчителя, батьків негативні оцінки щодо себе, своїх можливостей. Бажання до самооцінювання у таких учнів не виникає, прийоми самооцінювання – не сформовані.

Таким чином, ми дійшли висновку, що переважна кількість респондентів продемонстрували середній та низький рівні сформованості самооцінки у спільній навчальній діяльності, і лише незначена частина учнів – високий рівень, що свідчить про необхідність обґрунтування ефективних педагогічних умов формування означеного феномену у молодших школярів. Цьому питанню й присвячений наступний розділ нашого дослідження.

Висновки до першого розділу

Вивчення змісту поняття «самооцінка» дозволило нам узагальнити віднайдені доробки науковців від минулих часів до сьогодення. Так, ключова дефініція нашого дослідження «самооцінка» досить активно розглядається у межах психології та педагогіки.

З позиції педагогічного вчення, самооцінка трактується як ставлення людини до себе, інтегрує досвід діяльності, скеровує спілкування з іншими людьми. У психологічних дослідженнях зазначено, що самооцінка – це стійке узагальнене ставлення до себе, яке починає формуватися у молодшому шкільному віці, Формування самооцінки – це підґрунтя, що визначає подальше життя, дії та вчинки людини. Самооцінка впливає на поведінку та розвиток особистості, визначає її стосунки з іншими людьми, відображає

рівень задоволеності чи незадоволеності собою, рівень самоповаги, особистісних домагань.

В результаті теоретичних здобутків науковців ми визначили, що самооцінка – це відображення знань, уявлень про себе, міра задоволеністю собою.

Здійснений аналіз в галузі психолого-педагогічних наук дозволив нам визначити, що провідним компонентом самооцінки молодшого школяра є навчальна діяльність під час якої формується установка на оцінку власних можливостей. У навчальній діяльності у молодших школярів починає формуватися самооцінка, яка залежить від позитивних чи негативних суджень з боку вчителя.

Отже, самооцінка відображає уявлення про вже досягнуте, і про те, чого дитина прагне досягнути у майбутньому, те, що відіграватиме важливу роль у самореалізації її поведінки у житті та навчальній діяльності. Таким чином, ми дійшли висновку, що самооцінка молодшого школяра – це складне особистісне утворення, у якій віддзеркалюється бажання дитини дізнаватися щось про себе від інших людей, покращується активність, що направлена на розуміння власних особистісних якостей. Самооцінка пов'язана з усіма психічними утвореннями людини та є ваговим компонентом форм і видів її діяльності, комунікації.

Для розкриття особливостей формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності, аналізу стану сформованості даного утворення в учнів – нами було створено діагностичний інструментарій дослідження: підібрані методики та методи, які були перевірені на надійність під час емпіричного дослідження.

Комплекс підібраних методик дозволив нам визначити рівні сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності. А саме: діагностична методика *«Шкала самооцінки»*, анкета *«Яка Ваша дитина?»*, методика незакінчених речень, бесіди, малюнок *«Мій ромашковий*

портрет», методика «*Я і моя тінь*», методика «*Визначення шести суджень*» та ін..

За результатами констатувального експерименту встановлено, що високий рівень сформованості самооцінки у навчальній діяльності виявлено у 10,5% молодших школярів, середній рівень констатовано у 37,8% респондентів, низький рівень – 51,6% опитуваних.

Дослідження продемонструвало, що переважна кількість респондентів виявили середній та низький рівні сформованості самооцінки у навчальній діяльності, і лише незначена частина учнів – високий рівень, що свідчить про необхідність обґрунтування ефективних педагогічних умов формування означеного феномену у молодших школярів.

РОЗДІЛ 2. ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ФОРМУВАННЯ САМООЦІНКИ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ ПІД ЧАС СПІЛЬНОЇ НАВЧАЛЬНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

2.1 Залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності

На основі здійсненого теоретичного аналізу наукових джерел, результатів проведеного констатувального етапу експерименту ми дійшли висновку про недостатній рівень сформованості самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності. Це й зумовило обґрунтування мети другого розділу нашої наукової роботи – виокремлення оптимальних педагогічних умов, які сприятимуть формуванню самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності.

Очевидним є той факт, що сучасні орієнтири початкової освіти вимагають від вчителя Нової української школи забезпечення таких умов, які сприятимуть розвитку самооцінки в учнів. Однак, перш ніж перейти до характеристики педагогічних умов досліджуваного феномену, вважаємо за необхідне розкрити зміст поняття «умова».

Дефініція «умова», з позиції філософського вчення, окреслюється як рушійна сила будь-якого процесу, певний чинник, фактор, що визначає універсальні стосунки суб'єктів спілкування (Шинкарук). [53].

У сучасному Тлумачному словнику української мови «умова» визначено як обставина, яка потрібна для здійснення, утворення чого-небудь або ж сприяє чомусь [56].

У межах педагогічної науки досліджуване поняття трактується як характеристика цілісного педагогічного (Педагогіка Вищої Школи).

Отже, можемо констатувати, що умова – це поєднання будь-яких причин, певних обставин, об'єктів, які впливають на процес навчання та виховання людини та спричиняють динаміку цього процесу та досягнення кінцевого результату.

Наукові праці відомих дослідників А.Алексюка, І.Беха, І.Бойчука, О.Пехоти, І.Фролова та ін. присвячені розкриттю змісту проблеми виокремлення педагогічних умов. Так, А.Алексюк педагогічні умови розуміє як певні чинники, які допомагають досягнути поставленої мети (Педагогічна Майстерність, 2004). Педагогічні умови, на думку О.Пехоти, - це система форм, методів, ситуацій, які склалися об'єктивно або ж створені суб'єктивно, є необхідними для вирішення конкретної педагогічної задачі (Пехота, 2003,с.48).

Здійснений аналіз наукового пошуку щодо трактування поняття «педагогічні умови» дозволяє нам підсумувати наступне: педагогічні умови – це компоненти педагогічної системи, вони впливають на успішність та результативність освітнього процесу та віддзеркалюють його потенціал. Педагогічні умови – це взаємопов'язані можливості освітнього середовища, яке спрямоване на формування особистісного аспекту педагогічної системи. Тож можемо стверджувати, що самооцінка молодшого школяра впливає на те, як ефективно він долучається до виконання тої чи іншої діяльності, а також впливає на становлення особистості протягом життя [56].

Виходячи з результатів проведеного констатувального дослідження, виокремлюємо три педагогічні умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності. А саме:

- залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності
- організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності
- створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності

Отже, перейдемо до розгляду першої педагогічної умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності - *залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності.*

Основна риса шкільного навчання – це те, що коли дитина приходить до школи, вона починає здійснювати значущу суспільно оцінювану навчальну діяльність. Так, дитина адаптується до нових умов, стосунків з іншими учасниками освітнього процесу, залучається до оточення. Через нову шкільну діяльність та нові умови, в яких перебуває школяр трансформуються усі взаємовідносини учня з однолітками, дорослими як у школі так і поза нею. У дитини починає змінюватися ставлення до себе, відповідно й змінюється самооцінка. Тож процес навчання через самооцінку по праву можна вважати провідною функцією шкільного навчання, яка допомагає сформувати особистість учня.

Навчальна діяльність – це результат оволодіння соціальним досвідом. Формування особистості починається саме в школі, де навчання є головним інструментом розвитку дитини, виступає предметом спеціальних дидактичних, формувальних впливів вчителя, є об'єктом діяльності саморозвитку молодшого школяра. Під час навчання в школі учні систематично одержують інформацію щодо особливостей людського буття, - вони, в свою чергу, закладають основи наукового світогляду учнів, визначають їх активність.

Молодші школярі засвоюють найпростіші форми здійснення самоконтролю та самоаналізу:

- ✓ контроль за результатом виконання певних дій та завдань
- ✓ поточний контроль та аналіз (покроковий)
- ✓ підсумковий контроль.

Для оцінювання учні молодшого шкільного віку орієнтуються на оцінку вчителя, вони її буквально відтворюють. Тож досить важливим для формування учня як самостійного суб'єкта навчання, є формування самооцінки його навчальної діяльності. Самооцінка визначає поведінку молодшого школяра загалом та у навчальній діяльності зокрема. Успішність або ж неуспішність здійснення діяльності залежить від здібностей, того, хто її виконує, але й також від того, наскільки людина оцінює власні сили, шанси

на успіх. Тож коли вчитель першочергово дбає про розиток інтелектуальних здібностей школяра, збагачення його знаннями, формування вмінь та навичок, не слід забувати на недооцінювати значущість самооцінки учня, через які трансформуються усі прагнення вчителя. Через самооцінку, як через «фільтр» дитина розуміє всі впливи на неї збоку зовнішнього середовища, і відбирає тільки ті, які відповідають її власним уявленням про себе та свої здібності. У цьому контексті погоджуємося з думкою Р.Бернса, який доводить, що не має такої діяльності, яку здійснює вчитель, і при цьому не боїться, що дитина із заниженою самооцінкою не надасть їй негативної інтерпретації. Позитивні відгуки вчителя можуть наштовхнути учня із заниженою самооцінкою на те, що він є нездібним, особливо коли вчитель постійно схвалює дії такого учня.

Отже, важливим аспектом самооцінки у навчальній діяльності виступає її адекватність. Адекватна самооцінка цілком залежить від типу навчальних програм, так, наприклад, якщо учні навчаються за системою розвивального навчання, яке зорієнтоване на вироблення рефлексійних навичок навчальної діяльності (самоналіз), співвідношення понять позитивної самооцінки учнів з реальними його можливостями є досить високим. У той час, як учні, що вчаться за звичайними програмами, дають позитивну оцінку своїх дій, не здійснюють самоаналізу, а результат не є таким успішним як був прогноз власних дій.

Основними складовими самооцінки виступає оцінювання учнями власної діяльності, порівняння себе з іншими учнями, власних досягнень з досягненнями інших. Важливо також пам'ятати і те, що на початкових етапах формування навички самооцінювання є оцінка з боку інших людей, які є важливими для дитини. Саме тому, з приходом дитини до школи, оцінна діяльність вчителя, який є авторитетом для учня, впливають на формування самооцінки учня. Для того, щоб не зашкодити процесу формування адекватної самооцінки, потрібно враховувати наступні аспекти:

- 1) самооцінка – є досить гнучкою, динамічною та може досить легко змінюватися на початку навчальної діяльності учня;
- 2) базова самооцінка – підґрунтя для формування конкретної самооцінки [41].

На ці визначені аспекти ми опиралися у нашому дослідженні, та перша педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів також опиралася на розвиток в учнів адекватної самооцінки через поєднання впевненості у собі з помірною самокритичністю, яка проявляється під час здійснення самоаналізу в умовах спільної навчальної діяльності.

Усвідомлення кінцевого результату та розуміння власних здібностей та можливостей є обов'язковою умовою подальшого розвитку. Також на формування адекватної самооцінки впливає педагогічна оцінка. Вчитель повинен акцентувати на тому, щоб учні знали кінцевий результат, тоді вони зможуть з легкістю здійснити рефлексивну діяльність (В.Джемс). Вчитель звичайно впливає на особистість учня, його самооцінку, однак слід розуміти й те, що кожна дитина вже має певну генетичну спадковість, життєвий досвід, розуміє себе як певну цінність та знає, чого від себе очікувати у процесі навчання. Звичайно, якщо учень зростає у атмосфері доброзичливості, то він буде налаштований на успіх, якщо ж, навпаки, авторитарний стиль у сім'ї, який ніс лише звинувачення – тоді очікування учня формуватимуть у нього низьку самооцінку, що негативно впливатиме на його ставлення як особистості. Завдання вчителя – знати особливості кожного учня, прагнути побудувати з ними взаємини таким чином, щоб навчання водночас виступало й шляхом особистісного зростання. В першу чергу це стосується тих дітей, у яких негативні уявлення про себе. Дітям із заниженою самооцінкою важливо повірити у себе. Вчитель повинен всіляко допомагати таким учням, підтримувати їх, при цьому не знижуючи загальних вимог до навчальної діяльності.

Досвід роботи у школі, на посаді вчителя-класовода, доводить, що таких учнів треба викликати до дошки для виконання різноманітних завдань

тоді, коли вчитель впевнений в успішному виконанні. Така педагогічна дія допоможе виробити в учнів впевненість у собі, у власних силах. Це стимулюватиме їх до навчання, здійснення самоаналізу в умовах спільної навчальної діяльності. Надалі можна ускладнювати завдання для цих учнів, і обов'язково перед усім класом акцентувати увагу на досягненнях учня. Такі ситуації, коли дитина відчуває успіх за виконання завдання, допоможе їй подолати невпевненість у собі, побороти страх тощо. Якщо ж трапляються ситуації, коли учень губиться у разі невиконання завдання, вчитель повинен підтримувати його, вселяти віру, говорити про те, як очікує від нього успіхів у навчанні і т.д. Таке відношення до учнів сприйтиме формуванню адекватної самооцінки учнів, та позитивно впливатиме на атмосферу в його класу.

Учні, які здобули таку підтримку з боку вчителя, починають демонструвати хороші навчальні досягнення, успіхи. У результаті такої спільної діяльності – весь клас гуртується до здійснення спільної навчальної діяльності. Так спільна навчальна діяльність допомагає побудувати дружні стосунки в учнівському колективі, а вчитель відчуває гордість за свій клас.

Учні, у яких завищена самооцінка, як правило, претендують на провідне лідерське місце у класі, вони мають свідомлену позицію на позитивну оцінку з боку вчителя. Такі учні характеризуються високим рівнем інтелектуального розвитку, вони впевнені у собі. Під час оцінювання таких учнів, вчитель повинен оцінювати не так їхні здібності, скільки їхній внесок у спільну навчальну діяльність. Щоб уникнути проявів пихатості, зазнайства, вчитель, під час акцентування на позитивному у відповіді учня, обов'язково має наголошувати на певні недоліки. Відтак, відношення до таких школярів визначається їхніми теперешніми досягненнями, а не уявними успіхами.

Уважного ставлення, в умовах спільної навчальної діяльності, під час оцінювання потребують учні, які вчаться посередньо. Часто буває так, що школяр, який отримав оцінку «задовільно» більше доклав зусиль, ніж той учень, якому поставили «відмінно». Тож, досить важливо, щоб вчитель

помічав зусилля таких учнів і відповідно їх оцінював. Учень, якого вчитель оцінив заслужено, починає усвідомлено ставитися до навчання, вчиться аналізувати свою навчальну діяльність, свої успіхи та поразки, на основі цього, - адекватно оцінювати себе.

Одним із завдань вчителя є формування адекватної самооцінки учнів, тож очевидно, що й сам вчитель повинен демонструвати відповідну модель власної поведінки. Авторите вчителя початкової школи беззаперечний, деколи учні слухають вчителя більше, ніж батьків. Вчитель, який поважає своїх вихованців, довіряє їм, заслуговує на таке ж ставлення у відповідь.

Важливим аспектом формування самооцінки молодшого школяра є визначена міра втручання педагога до цього процесу. Вище ми вже розкрили особливості роботи вчителя з учнями, у яких занижена чи завищена самооцінка. Такі крайні показники звичайно впливають на усвідомлення учнем себе як особистості та обмежують його саморозвиток. Завдання вчителя полягає у тому, щоб менше звертати увагу на невдачі учнів та критикувати їх за допущені помилки. При цьому можна сказати учневі, що його можливості значно більші, що він може досягнути кращих результатів. Така позиція вчителя змусить учня думати про себе краще, додасть йому впевненості у собі, змотивує до майбутніх успіхів та досягнень. Занижена самооцінка учня не завжди говорить про невпевненість у собі чи тривожність, може бути й так, що це вказує на те, що учень усвідомлює існування інших точок зору, інших думок, і те, що його думка може бути помилковою.

Під час проведення експерименту ми помітили, що для багатьох учнів (4-их класів) характерною є тенденція до зниження самооцінки. Пояснюємо це тим, що молодші школярі вже більше здатні до самокритичності, самоаналізу. Саме під час самоаналізу учні вчаться виробляти свою стійку позицію, переконання – тим самим формують адекватну самооцінку. Цікавим був і той факт, що деякі учні ніби вдавали, що вони здійснюють самоаналіз. Таке явище викликане тим, що кожен школяр прагне, щоб оцінювали

буквально всі його зусилля. Тож такий рівень самоаналізу вказував вчителю на те, що такі учні вимагають до себе більшої уваги.

Коли у молодших школярів формується самооцінка, тоді знижується залежність від зовнішньої оцінки. Дослідник одностайні у тому, що самооцінка починається там, де учень вчиться сам брати участь в «утворенні» оцінки, тобто, він чітко розуміє критерії та знає їх застосування стосовно різноманітних ситуацій. Тут мова йде про вироблення у молодших школярів потреби самооцінювання, яке відбувається з опорою на такі принципи:

- змістова оцінка досягнень учнів має бути диференційованою, щоб оцінене було кожне зусилля школяра
- на початку діяльності вчитель повинен чітко ознайомити учнів з критеріями оцінювання
- самооцінка учня повинна передувати оцінці вчителя [26].

Найефективнішим способом коригування занижених та завищених самооцінок виступає не порівняння учнівської оцінки з оцінкою учителя, а зіставлення учнем своїх успіхів з учорашніми досягненнями, тобто ретроспективна та прогностична самооцінка. Прогностична самооцінка є точкою росту для формування вміння оцінювати себе, адже в її основі лежить вміння розраховувати власні сили та можливості. З метою формування прогностичної самооцінки ми знайомили учнів з роботою та давали їм можливість оцінити себе за визначеними критеріями перед початком навчальної діяльності. Після виконання завдання, ми пропонували учням ще раз оцінити себе, враховуючи зауваження вчителя. Такий спосіб, як показали результати дослідження, впливав на формування адекватної самооцінки молодших школярів.

Одне з важливих місць у житті та навчальній діяльності молодших школярів займають відносини з однокласниками. Спочатку, коли учні тільки починають навчання в школі, вони ніби не помічають один одного, уникають контактів з іншими. Учні займають для себе позицію «Я і вчитель».

Поступово все змінюється: взаємостосунки з однокласниками стають значущими для учнів, вплив особистості вчителя та його оцінки на стосунки з ровесниками зменшується. Учні все частіше залучаються до спільної навчальної діяльності, у ході якої формується учнівський колектив. Відтак, по мірі формування учнівського колективу, стимулом для учіння виступають мотиви колективного визнання. Тож можемо говорити про вагомий виховний вплив класу на формування особистості учня. Мікроклімат у класі набуває колосального впливу, у ньому повинні переважати розуміння кожным членом групи важливості успішного навчання як визнання групи. Згодом учні відходять від стереотипу «я люблю того, кого любить вчитель». Формування самооцінки учня відбувається через призму міжособистісних стосунків з однокласниками – тобто можливість вирішувати завдання з допомогою один одного. Усвідомлення різноманітних ролей, змушує учня змінити власні установки, відношення, переконання та навіть ціннісні пріоритети. Так виробляються нові навички, якості, формуються важливі підструктури: самосприйняття, самооцінки.

Під час педагогічного спілкування у групах, в умовах спільної навчальної діяльності, учні проявляють себе найефективніше, адже тоді вчитель і учні виступають ріваноправиними партнерами. Таке спілкування повинно бути тактовним, та визначати зміст навчальної діяльності учнів початкової школи. Під час дослідження, ми дійшли висновку, що урізноманітнити зміст навчальної діяльності можна через гру. Педагогічна гра викликає інтелектуальний інтерес в учнів, мотивує їх до усвідомлення певних навчальних цінностей. Навчання через ігрову діяльність сприяє підвищенню показників успішності роботи учнів на уроці, воно є комфортним.

Дослідник П.Каптерев також наголошував на ролі гри для пізнвальної активності учнів. Він зазначав, що без ігор учнів не зможуть нормально працювати у школі. Гра є ключем, за допомогою якого вчитель може розкрити здібності учнів [66].

Навчальна діяльність у формі ігор сприяє формуванню самооцінки учнів, відбувається прояв та самоствердження досвіду учнів та соціального досвіду учнівського колективу. Ми переконані, що така діяльність позитивно впливає на психічний розвиток школяра через здійснення рефлексії спільної навчальної діяльності і власної як її частини.

Спостереження за учнями у школі, проведені бесіди, робота з вчителями та батьками, дозволяють нам припустити те, що на успіхи у навчанні, на формування самооцінки можуть впливати недоліки сімейного виховання. Основна причина – це неправильне заохочення учнів до навчання. Часто батьків цікавить не зміст навчання їхніх дітей, а їхні успіхи навчальні, тобто оцінки. Батьки не цікавляться тим, що було у школі, що нового діти дізналися, не питають про емоції дітей і т.д.

Аналізуючи різні типи сімейних стосунків та їх вплив на досягнення учнів, ми звернули увагу на те, що найбільше впливає на самооцінку учня. Так як батьки не цікавляться змістом навчальної діяльності, вони не можуть у повній мірі говорити про її якість – така ситуація є перешкодою на шляху формування адекватної самооцінки учнів. Є ряд батьків, які свідомо чи ні, але формують у дітей занижену чи завищену самооцінку, це призводить до виникнення конфліктних ситуацій у школі. Деякі батьки вимагають від дітей тільки високих оцінок, хочуть, щоб їхня дитина була найкращою, за недоліки чи невиконання чогось – критикують дитину. Таке авторитарне ставлення до дитини у сім'ї є причиною низької самоповаги та дуже високої залежності від оцінок інших, страху зробити помилку та бути осудженою іншими. У дитини зростає тривожність, пропадає інтерес до виконання спільних навчальних завдань, втрачається сенс навчання.

З іншого боку, у сім'ях, де переважає опікунське ставлення до дитини, формується завищена самооцінка, у дитини з'являється відчуття своєї винятковості у порівнянні з іншими. Як правило, усвідомлення учнями себе не знаходить розуміння у шкільному колективі, такі учнів часто незадоволені оцінкою вчителя, особливо якщо вона нижча від очікуваної.

Зважаючи на викладене вище, переконані, що реалізація першої педагогічної умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності – *залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності*, зорієнтована на вироблення потреби в оцінюванні себе та здійсненні самооцінної діяльності, яка входить до структури спільної навчальної діяльності.

Навчальна діяльність – діяльність, яка розкриває потреби та мотиви, мету та засоби її досягнення, певні дії (О.Леонт'єв). До структури навчальної діяльності входять такі компоненти, як:

- 1) навчально-пізнавальний мотив (мотив, що призводить до самозростання)
- 2) навчальні завдання (вирішення яких говорять про цілісність навчальної діяльності)
- 3) специфічні навчальні дії (через які відбувається розв'язання навчальних завдань) [38].

Навчальна діяльність спрямована на зміну самого себе як суб'єкта навчання, це особлива форма активності дитини. Під час навчальної діяльності учні мають можливість самореалізуватися у ході спільного вирішення навчальних завдань, що викликає в учнів інтерес та зацікавленість у результатах. По мірі того як учні вирішують самостійно завдання виникає потреба до самоаналізу, самопізнання. Таке бажання формує стійке прагнення вчитися. Проблема вирішення практичних завдань, які постають перед молодшим школярем, дозволяють йому здійснити рефлексійну оцінку ситуації вибору/віднаходження способу розв'язання, Така рефлексійна оцінка є передумовою самоаналізу.

Дослідниця Г.Цукерман стверджує, що здатність до процесу самоаналізу у навчальній діяльності є головним новоутворенням молодших школярів. Самоаналіз – це здатність та бажання учня ставити певні запитання, через які він відділяє відоме та невідоме. За фактом невідомого

учень активізує власні навчальні дії та дії інших учасників освітнього процесу під час спільного виконання навчальних завдань. Учні вчаться висувати гіпотези тоді, коли вчитель організовує спільну навчальну діяльність таким чином, щоб різні бачення вирішення завдання були розділені не між учнем та дорослим, а між ровесниками, у яких однаковий рівень досягнень. Під час такої спільної діяльності учні розкривають суперечності, які виникають у ході різноманітних міркувань, роблять певні висновки [68].

Вміння учнів віднаходити потрібну інформацію, здатність до зміни уже наявних способів спільних дій, якщо вони не такі як факти, критичність до дій власних та інших учасників, прояв незалежності у оцінках та самооцінках, вміння дискутувати та вирішувати будь-які завдання – ось головні прояви рефлексійного розвитку молодших школярів як суб'єктів навчальної діяльності.

Самооцінка особистості, як педагогічна категорія, розвивається під час навчальної діяльності та у спілкуванні, вона формується через порівняння себе з іншими та основі оцінок інших людей. Усвідомлення власних властивостей йде через розуміння характеристик іншої людини, співставлення та самоаналіз.

Самооцінка – це головний аспект саморегуляції, вона визначає рівень активності особистості, її відношення до інших людей, до себе, до світу цілому. Як механізм саморегуляції самооцінка проявляється у всіх сферах життя людини: у спілкуванні, у пізнанні, у поведінці. Самооцінка сприяє здійсненню людиною тих чи інших завдань, впливає на побудову стосунків з іншими учасниками, визначає рівень самовираження, самореалізації.

Перша педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності визначалася нами з опорою на рефлексивний підхід – вміння здійснювати систематичний аналіз власних дій, самоаналіз; та фасилітарний підхід – реалізація через принципи розуміння дитини такою, якою вона є, забезпечення комфортного простору

для становлення особистості учня, вироблення бажання вчитися та приймати свідомі рішення.

Під час того як учні залучалися до процесу самоаналізу в умовах спільної навчальної діяльності, у них виникав інтерес до себе, до свого внутрішнього «Я», вони почали замислюватися про майбутнє. Завдання вчителя при цьому – допомогти учням віднайти у собі ті якості, які забезпечать ефективну реалізацію життєвих цілей, допоможуть сформулювати подальшу життєву перспективу тощо.

Самоаналіз, самопізнання здійснювалося нами через різноманітні ігрові прийоми, бесіди, тренінги, систематизації досягнень учнів, проведення відкритих уроків та написання рефлексивних творів, у яких учні демонстрували здатність оцінювати свої навчальні та особистісні досягнення.

Реалізація означеної педагогічної умови сприяла досягненню таких особистісних досягнень:

- вироблення здатності до саморозвитку
- самостійність та особистісна відповідальність за власні вчинки
- готовність до розуміння соціальної позиції того, хто навчається
- розуміння мотивів навчальної діяльності
- усвідомлення змісту навчання.

Перша педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності спрямована на включення учнів до самооцінної та рефлексивної діяльності, що спирається на теорію поетапного формування навчальних дій (Л.Виготський, П.Гальперін). Дана умова передбачає реалізацію особистісно-орієнтованого підходу, який стає можливим за умови дотримання наступних принципів:

- взаємозалежність зовнішніх та внутрішніх мотивів учнів
- залучення молодших школярів до перспективи власного розвитку
- надання педагогічної підтримки та співпраці.

Також вбачаємо реалізацію рефлексивного підходу з опорою на такі принципи, як:

- систематичний аналіз власних дій
- самоаналіз та самоосмислення
- мобілізація власних емоційно-вольових можливостей та здатність керування ними.

Комплексне застосування цих двох підходів забезпечить формування у молодших школярів уставки на формування себе як особистості. З метою формування в учнів самооцінної, рефлексивної діяльності ми використовували такий алгоритм дій:

- 1) спостереження школярів за роботою вчителя, який акцентував увагу на критерії оцінювання
- 2) представлення учнями оцінок діяльності та результатів своїх однокласників, і своєї власної діяльності (вчитель контролює цей процес)
- 3) вироблення в учнів вміння розробляти критерії оцінки власної діяльності, поведінки, особистісних якостей
- 4) можливість переходу від зовнішніх факторів самооцінки до внутрішніх, що стало свідченням підвищення рівня самооцінки молодших школярів.

Для формування самооцінки учнів шляхом реалізації першої педагогічної умови, ми пропонували учням самих оцінити свою відповідь та рецензувати її з відповідями своїх однокласників. Такий прийом ми застосовували як на теоретичних так і на практичних завданнях. Спочатку, щоб учням було легше визначитись з оцінюванням, ми ознайомили їх нормами та критеріями оцінювання навчальних досягнень. Адже у кожної людини є власний сформований рівень самооцінки, а також у кожен відповідний рівень життя виробляються рівні домагань. Результати самоаналізу, до якого учні були залучені фіксувалися власне у самооцінці.

Формування самооцінки молодшого школяра – це досить складний та суперечливий процес. Кожен учень виокремлює для себе «еталон досягнень», який допомагає йому оцінити себе, однак цей еталон не завжди відповідає

можливостям учня. Через це самооцінка є нестійкою. Учень або недооцінює себе, або ж, навпаки, переоцінює власні можливості, рівень своїх домагань по відношенню до рівня фактичних досягнень. Поведінка учня, яка визначається такою самооцінкою може викликати конфлікти з оточуючими.

На процес самоаналізу, формування самооцінки учня впливає об'єктивна мотивація оцінок його роботи та його поведінки. Мотивована педагогічна оцінка здійснює позитивний вплив на самооцінку учня у тому випадку коли молодший школяр із зацікавленням відноситься до навчання, і в оцінці бачить результат власних зусиль у навчальній діяльності. Зазначимо, що на успішність такого процесу впливає доброзичливе ставлення з боку вчителя.

Цікавим прийомом у межах реалізації означеної педагогічної умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності є оцінювання учнями результатів своєї діяльності. З цією метою ми пропонували учням виконати певне завдання, але перед тим як дати завдання на перевірку вчителю, учень повинен був сам оцінити виконане завдання та поставити відповідний бал. Після чого бал зіставляється з оцінкою вчителя, таким чином, ми мали можливість визначити рівень об'єктивності школяра. Цілеспрямоване використання цього прийому під час спільної навчальної діяльності сприяло наближенню оцінок учня до тих оцінок, які виставляє учитель, що є свідченням сформованості правильної самооцінки.

Також нам був застосований прийом взаємоконтролю, адже самооцінка учня визначається не лише тим, як він сам себе оцінює, але і як відноситься до досягнень інших дітей. Суть взаємоконтролю полягала в тому, що учням потрібно було задати запитання одне одному з теми уроку, перевірити та оцінити роботи інших, рецензувати відповіді. Щоб учням було легше рецензувати відповіді інших ми пропонували дітям план, за яким вони робили оцінні судження, вчилися формулювати критичні зауваження. Така

робота призводить до зіставлення своїх знань та вмінь зі знаннями однокласників.

Таким чином, у навчальній діяльності, вчителі повинні не лише збагачувати учнів знаннями, але й формувати у них критичне ставлення до власних успіхів, можливостей. Науковці одностайні у тому, що слід розпочинати формування навчальної діяльності з прищеплення учням навичок самостійного контролю. Учні повинні навчитися контролювати себе та один одного. У навчальній діяльності відбувається ставновлення особистості школяра, він вчиться будувати власний життєвий шлях з дотриманням цінностей соціума.

2.2 Організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності

Друга педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів в умовах навчальної діяльності – *організація співпраці вчителя та учнів у навчальній діяльності*. Реалізація виокремленої педагогічної умови спирається на фасилітарний та особистісно-орієнтований підходи, що скеровані на створення середовища, сприятливого для розв'язання освітніх завдань, через налагодження співпраці вчителя з учнями та їх батьками.

Вчитель є провідним учасником взаємодії у системі «вчитель-учень», його позиція є вирішальною на етапі формування самооцінки молодших школярів. Взаємодія учнів між собою – це спілкування за рівних умов, яке передбачає набуття досвіду контрольних-оцінних дій та висловлювань.

Налагодження взаємодії вчителя з батьками учнів спрямоване на зміну позиції батьків стосовно школи, вчителя та усвідомлення своєї позиції в освітньому процесі. Така організація співпраці суб'єктів освітнього процесу має великий виховний потенціал, дозволяє кожному учаснику проявити себе та бути рівноправними, виробити спільні цілі та способи досягнення результатів на шляху до кінцевої мети.

Реалізація другої педагогічної умови формування самооцінки молодших школярів передбачала використання різноманітних форм та прийомів роботи. Це такі як:

- ✓ учні ставлять один одному запитання, що мотивують до самоаналізу результатів власної діяльності, самооцінки;
- ✓ залучення учнів до проектно-дослідницької діяльності;
- ✓ проведення практичних семінарів, тренінгів для батьків;
- ✓ організація круглих столів для батьків з метою обміну досвідом;
- ✓ проведення різноманітних конкурсів та свят з усіма учасниками освітнього процесу та ін..

Ця педагогічна умова спрямована на досягнення учнями таких особистісних результатів, як:

- 1) вироблення поважливого ставлення молодших школярів до думки іншої людини;
- 2) озброєння практичними вміннями щодо адаптації до різноманітних ситуацій;
- 3) формування навичок співпраці з дорослими та однокласниками у різноманітних соціальних ситуаціях;
- 4) налагодження продуктивних стосунків з батьками, однокласниками та вміння вирішувати злагоджено спільні завдання.

Молодший шкільний вік – це вік, коли тільки починають формуватися навички навчальної діяльності. Реалізація соціально-педагогічних функцій початкової освіти має забезпечити основу для подальшого успішного навчання учнів на кожному етапі навчання – адже кожен етап важливий для становлення особистості та відзначається новими навичками та практичним досвідом. Під час навчання учні повсякчас набувають нового досвіду, вони долучаються до різноманітних видів діяльності: предметно-перетворювальна, фізично-оздоровча, навчально-пізнавальна, соціально-комунікативна та громадсько-корисна.

У школі під час спільної навчальної діяльності повинні створюватися усі необхідні умови для прояву особистості учня, має бути поважливе ставлення до кожного, визнання моральних цінностей та переконань особистості дитини тощо. У такій діяльності приймають участь всі учасники освітнього процесу, особливо ми акцентуємо увагу на організації співпраці вчителя та учнів, адже саме вчитель є посередником між культурою та становленням особистості дитини. Формування молодшого школяра – це процес формування цінних соціальних якостей особистості, де діяльність учня є своєрідною ланкою між заходом та формуванням особистості.

Навчальний процес повинен бути діяльним, він повинен передбачати спільну діяльність вчителя та учнів. Основне завдання вчителя – зрозуміти як правильно організувати навчальну діяльність з опорою на формування самооцінки молодших школярів. Формування особистості учня стає можливим через активний критичний розгляд навчального матеріалу за допомогою вчителя.

Молодші школярі потребують допомоги з боку вчителя. Він допомагає їм здійснити оцінювання поведінки та успішності, виявити себе, потивно стимулювати до діяльності тощо. Провідні завдання вчителя – педагогічні, соціальні, психологічні. Позиція вчителя закладена у самому змісті навчання, від неї залежить організація навчання задля формування особистості.

Так, дослідниця С.Вітвицька говорить про три аспекти позиції вчителя:

- 1) керівництво навчанням
- 2) керівництво під час навчання
- 3) керівництво через навчання [24].

Перший аспект полягає у тому, що вчитель проектує процес навчання, планує його організацію та дидактичний аналіз. Керівництво навчанням – це керування процесом навчання у його загальному взаємозв'язку. Такий логічний зв'язок зумовлений метою, змістом та методами навчання. Центральну роль у керівній діяльності вчителя займає усвідомлення всіма

учнями навчального матеріалу. Вчитель, як керівник, передає зміст навчання в аспекті дидактичних соціальних стосунків.

Під другим аспектом – керівництво під час навчання – розуміємо фактичне керівництво процесом навчання, керівництво окремими циклами навчання. Керівництво під час навчання поширюється на різні заходи виховного регулювання.

Третій аспект – це керівництво через навчання. Таке керівництво передбачає зв'язок між навчанням та формуванням особистості учнів, духовний розвиток учнів. Тут навчання виступає чинником розвитку дитини. Позиція вчителя полягає у формуванні особистості молодшого школяра, відношення до учнів повинно бути як до рівноправного суб'єкта навчальної діяльності з усвідомленням міри їх самостійності у межах цієї діяльності.

За допомогою вчителя учні опановують навчальну діяльність, вони вчать вчитися. Саме навчальна діяльність передбачає організацію співпраці учнів з учителем. Під час налагодження взаємодії з учнями вчителю слід приділяти особливу увагу до прояву їх самостійності, адже це в результаті сприяє становленню та розвитку особистості школяра.

Співпраця – це спільна діяльність, зорієнтована на досягнення загальної навчальної мети. Співпраця вчителя і учнів у навчальній діяльності передбачає:

- розуміння єдності мети навчання;
- розмежування функцій учасників освітнього процесу;
- взаємодопомога на етапі досягнення спільної мети.

Організація співпраці вчителя та учнів – це насамперед формування позитивного налаштування учнів до процесу навчання, до усвідомлення учіння як цінності. Спільна навчальна діяльність викликає в учнів почуття успіху, розвитку та бажання працювати далі. На цьому етапі переважають довірливі стосунки між вчителем та учнями, між однокласниками. Учнів, які є учасниками такої доброзичливої співпраці характеризують:

- вміння та бажання критично мислити (мислення для них є цінністю);

- учні мають дидактичні здібності (кожен учень може роз'яснити навчальний матеріал своєму однокласнику);
- в учнів розвинуті організаторські та комунікативні здібності;
- молодші школярі орієнтовані на людей; учні проявляють себе творчо; у них сформоване почуття відповідальності [19].

Відомий педагог Ш.Амонашвілі про педагогіку співпраці говорив як про процес, що передбачає ставлення до дитини як до соратника, однодумця у навчанні, вихованні, як до рівноправного учасника педагогічного процесу, який несе відповідальність за цей процес і його результат. Для того, щоб на уроці забезпечити атмосферу співпраці вчителя і учнів, необхідно створити такі умови, як:

- 1) розуміння молодшими школярами мети навчальної діяльності
- 2) проектування навчального діалогу та полілогу [6].

Отож перейдемо до алгоритму формування самооцінки молодших школярів через вміння організовувати співпрацю та налагоджувати комунікацію [62].

На підготовчому етапі (1 клас) потрібно залучати учнів до співпраці шляхом того, що вчити їх задавати запитання, привчати школярів бачити різноманітні ситуації, що вимагають додаткових роз'яснень, динамічно реагувати на нове, щось незрозуміле чи несподіване. Цей етап передбачає надання учням допомоги на шляху до усвідомлення всієї різноманітності формулювання запитань, заохочення до різних форм їх постановки. Для цього вчитель може залучати казкових героїв, що будуть задавати запитання, які є цікавими для учнів, проводити хвилинки-цікавинки, використовувати «кишенька допитливих» та ін.. Учні зосереджуються на пізнавальній цінності запитань та на ситуаціях.

Наступний етап зорієнтований на тому, яким способом краще виконати завдання. Учні вже вчать ставити запитання з певною метою. Для того, щоб сформувати в учнів такі вміння ми використовували ігрові ситуації («ланцюжок запитань», «Хто більше знає»), схеми-опори, що допомагали

учням чітко поставити запитання та віднайти відповідь, самостійно скласти діалогічне висловлювання та подати оцінні судження про якість відповідей та запитань однокласників:

Запитуй

ясно і коротко

коли незрозуміло, є сумнів чи заперечення

Відповідай

точно на запитання

одразу про найголовніше

не повторюйся

Також ми залучали учнів до побудови діалогічних висловлювань. З цією метою використовували наступні форми навчальних діалогів:

- учитель-учень (запитання на етапі пояснення навчального матеріалу, або ж закріплення)
- учитель-учень-учні (запитання на етапі фронтального опитування, під час проведення парної роботи)
- учень-текст (само постановка запитань до частин тексту, слів, речень; доповнення з творчим завданням; побудова тексту)
- учень-компютер (правильна побудова запитання; творча робота із запитаннями; відпрацювання способів дій)

Будь який діалог передбачає вмотивовані, доказові, змістовні судження учнів. Діалогічна взаємодія також можлива за умов зворотного зв'язку учнів та учителя на етапі пояснення навчального матеріалу.

Ще одним досить ефективним способом організації співпраці вчителя та учнів під час уроку є створення ситуацій вільного вибору учнями навчального завдання:

- на дошці написані різні варіанти з очевидною відмінністю (учням потрібно самостійно визначити той варіант, який вони зможуть виконати)
- обрати посилене завдання серед аналогічних завдань

- обрати серед об'єктів для спостереження
- обрати серед ілюстрацій, що краще розкриває зміст твору
- обрати серед диференційованих завдань за рівнями складності: легко, важко, найважче.

Під час визначення домашніх завдань ми також створювали ситуації вільного вибору: завдання, спільні для всього класу чи окремі індивідуальні завдання. Такий спосіб дозволяє учням самовизначитися, оцінити власні можливості, тим самим – сприяє формуванню самооцінки. Організувати навчальну діяльність як вільно обрану школярем діяльність – це означає: забезпечити оптимальні умови для збагачення знаннями, розвитку, виховання; керування процесом навчання у відповідності до власних потреб, внутрішніх резервів, позиції особистісної, інтересів тощо.

Вдале застосування прийому вільного вибору полягає у доповненні традиційних форм постановки завдань, адже в учнів починає скоріше формуватися самооцінка, почуття власної честі та гідності.

Потужним чинником впливу на формування самооцінки учня є оцінка вчителя. Зважаючи на оцінки вчителя, молодші школярі починають оцінювати себе та своїх однокласників, ділять себе на відмінників, сильних чи слабких учнів. Нам потрібно розуміти під оцінкою вчителя оцінку, яка виставляється в журнал (певний бал за виконані завдання) та оцінка як оціночні судження, які вчитель пред'являє у вербальній формі через певні вимоги, принципи, що сприяють розвитку учнів. Такі оціночні судження вчителя, які він використовує саме під час організації співпраці з учнями у навчальній діяльності, дозволяють йому аналізувати ситуацію, акцентувати увагу на старанності учнів, та інших якостях.

Дослідник Ф.Костильов стверджує зокрема, що оцінка вчителя результатів навчальної праці впливають на ставлення дитини до самої себе, тобто на її самооцінку. У молодших школярів у навчальній діяльності формується установка на оцінювання своїх можливостей – це є головним компонентом самооцінки, яка відображає думку дитину про інших, її власну

активність, що зорієнтована на розуміння власних дій та особистісних якостей [37].

Нам імponує позиція Н.Касіциної, яка переконана, що ставлення вчителя до учня, не залежно від його знань та особистісних якостей, повинно бути доброзичливе, шанобливе. Вчитель має вірити у дитину, її можливості. Вплив вчителя на формування самооцінки молодшого школяра беззаперечний. Навчальна діяльність та співпраця з учнями має будуватися таким чином, щоб було співвідношення результатів, які досягнули учні, не лише з їхніми інтелектуальними здібностями, але і з самооцінкою учня, його особистими уявленнями про рівень своїх можливостей та досягнень. Це допоможе учням виробити впевненість у собі, власних силах, краще зрозуміти результати спільної діяльності як успішні так і невдалі [32].

Молодші школярі легко оцінюють своїх однокласників, а от при само оцінюванні у них виникають труднощі. Саме вчитель за допомогою майстерності, доброзичливого ставлення, повинен обґрунтовано пояснювати оцінки та свої вимоги, бути справедливим, неупередженим. У початковій школі потрібно зосереджувати увагу на успіхах школяра, а вже згодом тактовно говорити про недоліки та помилки. За таких умов виробляються норми поведінки, діти проявляють ініціативу. Натомість негативні відгуки – дезорганізують поведінку учнів та надають бажаного результату.

Оцінка поведінки та діяльності учня є тоді позитивною, коли оцінка результатів у навчальній діяльності є окремо від оцінки особистості дитини. Виявляючи хороше ставлення до учнів, віру у їх сили, вчитель виробляє у них впевненість, бажання досягти успіху, вчить здійснювати самоаналіз (аналіз помилок та поведінки у навчальній діяльності), контролювати та правильно давати оцінку власним діям.

В основі позитивного оцінювання лежить шанобливе ставлення та повага до молодшого школяра. Така організація співпраці та стосунків вчителя та учнів сприятиме формуванню адекватної самооцінки, вміння аналізувати та контролювати себе та власні вчинки.

Налагодження співпраці суб'єктів навчальної діяльності передбачає також і залучення батьків до цього процесу. Отож ми пропонуємо такі тактики для ознайомлення вчителів та батьків з метою формування самооцінки молодших школярів:

- 1) «Визнаю Ти зробив все можливе» (позитивне оцінювання учня як особистості, вияв схильності до нього)
- 2) « Наразі Ти повів себе неправильно, Ти взяв чужу річ без дозволу» (висловлювання на те упущення, якого припустився учень під час виконання завдання, або б ж на етапі недотримання норм поведінки)
- 3) Розбір причин порушення норм поведінки та помилок
- 4) Проговорення разом з учнем можливих способів вирішення помилок та аналіз допустимих форм поведінки
- 5) «Ти все зможеш» (віра у можливості дитини)

Під час співпраці школярі постійно отримують зворотній зв'язок від учителя. Позитивна рефлексія вчителя дає дитині можливість зрозуміти, що вона все робить правильно, її дії корисні. Учень переконується у своїй компетентності, гідності. Прикладами позитивного налаштування з боку вчителя можуть бути похвала, посмішка, схвалення – це все те, що призводить до підвищення рівня самооцінки, допомагає учневі виробити позитивний Я образ. Потрібно залучати дитину до вміння ставити реальні цілі та адекватно сприймати невдачі.

Дослідниця А.Захарова розкриває три групи якостей, через оцінку яких учень долучається до співпраці з учителем:

- ✓ Пізнавальні якості (тут вчитель є джерелом інформації та організатором нових вражень молодшого школяра)
- ✓ Ділові якості (вчитель – партнер у спільній навчальній діяльності, вчитель-помічник та еталон правильних дій)
- ✓ Особистісні якості (вчитель виступає як особлива особистість, як представник певної соціальної групи) [29].

За переконанням В.Калашникової вчитель повинен усвідомлювати функції оцінки у формуванні самооцінки учнів початкової школи. Оціночна діяльність вчителя – це основний спосіб впливу на формування особистості учня, успішність навчальної діяльності та активна позиція учнів у ній.

Дослідження науковців переконують, що у ході того як учні свідомо засвоюють норми та правила учнівського колективу, у них з'являються оціночні судження по відношенню до себе. Адекватність самооцінки та суджень молодшого школяра про себе та інших учасників освітнього процесу залежить від манери виховної роботи, організації навчальної діяльності, налагодження співпраці вчителя та учнів.

Таким чином, друга педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів – *організація співпраці вчителя та учнів* – будується на визнанні особистості дитини, її цінності. Вчитель повинен визнавати право дитини бути собою, мати свою думку під час вирішення тих чи інших навчальних завдань. Коли вчитель визнає учня – він вірить в його можливості, у самовдосконалення. Потрібно розуміти те, що бажання дитини вчитися залежить від того, як вчитель до неї ставиться. Вчитель має налагоджувати взаємодію з учнями з позитивним налаштуванням до навчальної діяльності. Так, учні зможуть чітко виконувати його вимоги, у них виробляється пізнавальний інтерес, формуються мотиви, вміння та навички навчальної діяльності.

2.3 Створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності

Формування самооцінки є одним з провідних факторів становлення особистості молодшого школяра. Формування стійкої самооцінки відбувається під впливом оцінки інших людей, під час діяльності, яку виконує дитина та як вона її оцінює її результати. Те, за якими критеріями учень оцінює свою самооцінку залежить від батьків та вчителя. Відтак, під

впливом неадекватної оцінки з боку вчителя у дитини може сформуватися занижена самооцінка, яка закладається через прогалини у навчанні, певні вчинки учня, на основі яких вчитель робить не зовсім хороші висновки про учня загалом. Причиною завищеною ж самооцінки є те, що будь який, навіть мінімальний, успіх школяра батьки одразу «номінують» до визначних досягнень та надбань. Для того щоб сформувати у молодшого школяра нову якість, потрібно спершу створити таку ситуацію, за якої учень зможе вперше відчути відповідний психологічний стан, пізніше його закріпити, та зробити своїм особистим надбанням. З метою вироблення у дитини розуміння того, чому результати її діяльності таким чином оцінюються з боку дорослих, потрібно створити ситуації, де б дитина мала змогу реалістично оцінити власні уміння та результати діяльності.

Від рівня педагогічної майстерності вчителя залежить ефективність впливу на формування самооцінки молодшого школяра. Науковці стверджують, що правильність оцінки себе та з боку інших залежить від навчальної діяльності, від рівня підготовки вчителя, знання учнівського колективу, усвідомлення цінності міжособистісних стосунків у групі, індивідуальних якостей та потенційних можливостей кожного учня.

Важливо використовувати навички педагогічного спілкування, вміло застосувати орієнтуючу та стимулюючу функції педагогічної оцінки. Ми вважаємо, що на формування самооцінки молодшого школяра важливим є створення ситуацій успіху у навчальній діяльності та проявів емоційної підтримки.

Відповідно третьою педагогічною умовою формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності ми виокремлюємо *створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності*.

Вчителю початкової школи необхідно приділяти особливу увагу мотиваційній сфері учнів, оскільки мотиви навчання визначають рівень

засвоєння знань та ставлення учнів до навчальної діяльності. Навчальна діяльність повинна сприяти забезпеченню наступних потреб школяра:

- 1) потреби у налагодженні спілкування з учителем на уроці (бажання отримати від вчителя підтримку своїх дій, похвалу). Визначальною особливістю поведінки учнів з учителем є бажання привернути до себе увагу, демократичність, прагнення того, щоб вчитель звертався на імя, щоб акцентував увагу на учневі жестом, поглядом тощо. Відомий педагог Ш.Амонашвілі також відмічав потребу учнів в особистому спілкуванні з учителем. Науковець розкриває ті прийоми вчителя, завдяки яким він зможе уникнути дистанції з учнями на уроках під час навчальної діяльності. Так, одним з таких прийомів є прийом індивідуальних відповідей «на вухо», запитання та ситуації, які дозволяють учневі одразу проявити себе, продемонструвати особисте відношення до того, що його хвилює. Від чіткості, справедливості вчителя на поведінку учнів у різноманітних ситуаціях – залежить гуманізація спілкування.
- 2) об'єктом уваги вчителя є довільність, гострота, чіткість сприймання молодших школярів. Так як більшість інформації під час навчальної діяльності учні сприймають на слух, необхідно пояснити їм, якою має бути постава під час таких дій, як це може вплинути на якість робіт (письмо, читання, малювання та ін..). Вчитель не повинен переривати власну розповідь, пояснення чи бесіду, роблячи зауваження учням. Повага до гідності кожного учня, незалежно від рівня знань, запобігання виникнення страху чи приниження. Учні повинні поважати вчителя, не боятися висловлювати власну думку, навіть тоді коли вона не така як у однокласників. Кожен учень може бути самостійним у своїх міркуваннях. На думку дослідника К.Роджерса, вироблення в учня почуття безпеки, впевненості у повазі з боку вчителя, його схвалення, бажання підтримати та надати допомогу, - долає усі перешкоди на шляху до продуктивного навчання. За таких умов у

дитини підвищується самооцінка, завдяки чому учень розкриває весь свій творчий потенціал, починає досягати успіхів у спільній навчальній діяльності. Створення відповідного психологічного клімату у навчальній діяльності, на думку К.Роджерса, – це найголовніша модель освіти РСА (Person Centered Approach) – зосередження на особі. Автор називає її саме так, адже орієнтується на визнання права кожного учня (його оригінальність та право творчо керувати власним життям).

- 3) застосування у навчальній діяльності засобів збереження довільної уваги. Під час спілкування з учням потрібно турбуватися про їхнє емоційне налаштування, довільність дій, зосередженість уваги, вольові зусилля, яких докладає дитина для досягнення оптимальних результатів. На уроці вчитель має застосувати, для привернення уваги, логічні паузи, наголос, жести, зовнішні фактори, які визначають логіку його думки.
- 4) розумна вимогливість у поєднанні з моментом, коли учневі необхідна увага та допомога з боку вчителя. Наприклад, вчитель проявляє увагу до учня, який прийшов до школи після хвороби, або ж вчасно помітив, що дитина засмучена – підбадьорив її, обійняв. На етапі, коли дитина завершила виконання складного завдання потрібно довірливо та емоційно сказати «Вам було досить важко це виконати, але Ви молодці, подолали всі труднощі», і не можна говорити так «У мене вже нема сил, я ще не зустрічала таких дійте як ви».
- 5) підтримка учня та віра у його сили [51].

Особисті якості учня, такі як самоповага, рівень домагань, самооцінка певним чином визначають його поведінку та діяльність, впливають на успішність. Учні, які відзначаються негативною самооцінкою, у кожному завданні знаходять перешкоди, вони дуже тривожні, важко підлаштовуються до умов шкільного життя, не знаходять спільної мови з однолітками, навчання їм дається складно. Занижена самооцінка та погане відношення до

себе у тих учнів, які проживають у неблагополучних умовах, вчать нижче рівня своїх можливостей тощо. Однак, вчитель може вплинути на самооцінку учня, скорегувати її під час навчальної діяльності, своїм заохоченням та підтримкою учня.

Основна потреба дитина – це потреба у схваленні та позитивній оцінці з боку дорослих, в першу чергу, від вчителя, який має заохочувати успіхи дитини. Якщо учень відчуває свою значущість від вчителя, тоді він намагається її зберегти, виникає бажання підтвердити почуття гідності, за допомогою похвали дорослого, це, в свою чергу, задовольняє потребу учня у самоповазі. Індивідуальний підхід до дитини з боку вчителя – підтримує його, налаштовує на продуктивну діяльність, дає відчуття впевненості у собі. Душевну рівновагу допомагають забезпечити залагоджена спільна діяльність, спокійна атмосфера, доброзичливі стосунки, радість успіху. В.Сухомлинський зазначав, що уроки, де кожен учень може відчути успіх, не виснажують вчителя: він забуває про неприємності, перестає слідкувати за неспокійними учнями, адже їхня енергія скеровується у потрібному напрямку. Педагог говорить, що за таких умов, неспокійні учні активно долучаються до спільної навчальної діяльності, і це приносить їм радість. У такій діяльності вони розкривають себе, стають зосередженими, намагаються якомога краще виконати спільне завдання [11].

Створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у навчальній діяльності сприяє розв'язанню завдань формування активної позиції учнів, їх самооцінки. Завдання вчителя – створити такі умови, щоб учні відчували радість успіху, почуття гідності, розуміли свої потенційні можливості, вірили у себе та свої сили. Отож вчитель керує навчальною діяльністю на засадах особистісно орієнтованого навчання поетапно:

- ✓ мотивація молодшого школяра
- ✓ актуалізація опорних знань, досвіду
- ✓ подання нового навчального матеріалу на засадах співробітництва та навчальної взаємодії

- ✓ закріплення вивченого
- ✓ застосування одержаних знань у самостійній діяльності
- ✓ визначення результативності [23].

Почуття успіху допомагає покращити та змінити ставлення учня до навчання, навчального матеріалу, у нього виникають нові інтереси, бажання, з'являються перспективи нової діяльності та просування вперед. Коли учень переживає почуття успіху він починає усвідомлювати власну компетентність, що є важливим фактором позитивної «Я-концепції».

Отже, далі перейдемо до розгляду форм діяльності вчителя та учнів, мета якої – це створення ситуацій успіху та психологічного комфорту.

Ситуація «Виправдана радість»

Учень відчуває радість тоді, коли він досягнув у навчанні тих результатів, яких очікував. Такі ситуації можна створювати по різному, адже всі учні різні. Дослідник А.Белкін умовно такі ситуації поділяє на чотири групи – залежно від відношення до навчання, відповідність результату до затрачених зусиль, характер очікування.

1 група *«надійні»* такі школярі мають високі здібності, добросовісно ставляться до виконання своїх обов'язків. Домашні завдання вони завжди роблять, є активними у громадській діяльності. Виконання будь яких завдань є впорядкованим. Вони звикли працювати самостійно, є впевненими у собі, рівень їхніх домагань – відповідає можливостям. Такі учні відзначаються високою успішністю. Високі оцінки ними сприймаються належно, в класі вони захищені, відчувають себе комфортно, користуються авторитетом.

Друга група *«емоційно стійкі»*. Такі учні є надійними, вони відчувають справджену радість. Вони не мають особливих злетів, відчуття радості постійне. Однак іноді можуть бути зриви, які не потрібно коректувати. Адже це саме ті, учні які не потребують допомоги, їх треба залишити у спокої, дати змогу самостійно розібратися у ситуації, яка скалася. Будь яке втручання може зашкодити: зруйнувати усвідомлення себе, стиль поведінки.

Група *«Впевнені»*. У таких учнів здібності є вищими, але системи роботи немає. У них періоди злету змінюються розслабленням, добросовісне виконання обов'язків – іноді притуплюється. Діти досить активно реагують на успіхи та невдачі, бурхливо переживають за оцінки. Ставлення колективу до них є доброзичливим: користуються повагою вчителя, однокласників. Негавтиним є те, що такі учні швидко звикають до успіху, через виникають порушення у роботі, їхня впевненість переходить у самовпевненість. До таких учнів вчитель може застосувати прийом «холодний душ». Школярі важко переживають нижчий бал, адже привикли до високих результатів, і це вже не приносить їм радості. Якщо таким учням дати можливість відновити статус-кво, вони можуть повернутися до звичного ритму, втрачається почуття переборення. У дітей згодом зникає відчуття страху невдачі.

Група *«Невпевнені»*. У таких учнів пізнавальні інтереси пов'язані виключно з навчанням. У них хороші здібності, добросовісно виконують всі завдання. Вчать досить непогано. Проте, їхня головна риса – неупевненість у собі, власних силах. Причини такої неупевненості різні: низька самооцінка, нестійкий настрій (постійне нервово напруження), складна психологічна ситуація вдома, певні конфлікти, невдачі. У будь якого випадку вчителю слід розібратися, врахувати всі моменти. Такі учні виявляють неупевненість як у перепадах настрою, так і у результатах праці. Коли період злету – вони активні, добросовісно все виконують, досить кмітливі. Коли піднесення вщухає – у них з'являється стан депресії, діти просто міняються. Якщо вчитель не буде звертати увагу і не спробує розібратися у цьому стані – тоді він може стати хронічним.

«Зневірені». У таких учнів непогані здібності, успіхи у навчанні. Відчуття відчаю у них виникає тоді, коли вони відчули радість, а потім це зникло з різних причин. Серед причин відчаю можуть бути наступні: невдачі, що призводять до втрати віри у власні сили, безтактна поведінка вчителя, який сумнівається у здібностях учня, позиція сім'ї. За таких умов вчителю необхідно віднайти шлях до учня, його психологічного стану.

Для того, щоб допомогти учням вчитель може використати цікаві, нестандартні прийоми, такі, як:

«емоційне згладжування»

полягає у тому, що вчитель навіює дитині віру у себе.

«анонсування»

Вчитель попереджає учня про перевірку знань. Суть цього прийому полягає у тому, що вчитель і учні наперед обговорюють дії дитини, що їй потрібно зробити. Відбувається своєрідна репетиція майбутніх дій учня. Така репетиція дає психологічну установку на успіх, відчуття впевненості у власних силах.

«східці» або «стань у ряд»

Вчитель створює такі ситуації, коли веде учнів вгору, ніби сходами до знань, психологічного самоствердження, віри у себе. Це прийом передбачає такий алгоритм дій: спочатку – «психологічна атака» - учні долають емоційне напруження, створюються умови входження у емоційний контакт; наступний крок – «емоційне блокування» - вчитель блокує стан образи, розчарування, втрати віри у можливість. Завдання вчителя допомогти учневі переосмислити власний неуспіх, віднайти причини такого стану, налаштувати школяра на оптимістичний лад. Третій крок – «вибір головного напрямку» - вчитель має віднайти вогнище психологічного напруження дитини, визначити шляхи його подолання. Далі – «вибір рівних можливостей» - це створення умов, де школяр, що перебуває в ситуації успіху, повинен проявити себе та свої можливості однаково з однокласниками. П'ятий крок – «несподіване порівняння» - вчитель порівнює роботу, яку виконали декілька учнів, демонструє кращі якості роботи учня. Далі – «стабілізація» - зробити все для того, щоб реакція подиву учня не була поодиноким, зробити успіх постійним.

«прямуй за нами»

Суть цього прийому полягає у тому, що учні які не є активними, не проявляють себе починають діагностувати фон учнівського колективу.

Завдання вчителя – пробудити інтерес учнів, викликати у них відчуття успіху. Буває й так, що такі благі наміри вчителя наштовхуються на негативну реакцію учня, адже у нього вже є певні стосунки, де він відчуває себе впевнено.

Приєм «вибір інтелектуального спонсора»

Це залучення старшокласника до роботи з учнями початкової школи. Під час такого прийому реалізуються почуття усвідомленого власного образу «Я», а старшокласник – турбується про молодшого. Також, учень, якому надають допомогу відчуває увагу до себе, не відчуває невпевненості чи принизливості. Головне у цьому процесі – отримати схвалення від однокласників та виникнення бажання повторити цей успіх.

Приєм «емоційний сплеск»

Слід використовувати для учнів, у яких нема інтелектуальних труднощів, але вони збилися з ритму. Тут вчитель добрими словами, своїм ставленням робить справжній емоційний сплеск для учнів, дає їм натхнення, створює для неї ситуації успіху. Зміст у тому, щоб дати можливість кожному учневі проявити інтелектуальний потенціал, висловити власну думку, показати себе та свої можливості. Як результат – формується віра у себе, віра в успіх.

Приєм «Даю шанс»

Вчитель заздалегідь продумує ситуацію, яка дає учневі можливість розкрити свої можливості. Коли ж така ситуація виникає спонтанно, головне завдання – правильно зорієнтуватися, оцінити вчинок учня.

Приєм «Сповідь»

Вчитель розкриває перед учнями стан своєї душі, звертається до дитячих почуттів. Позитивного ефекту можна досягнути тоді, коли вчитель правильно заздалегідь спрогнозує реакцію учнів.

«Обмін ролями»

Алгоритм цього прийому полягає у наступному: вчитель дозволяє учням проявити себе, демонструє їм що вони можуть багато чого досягнути, навіть більшого ніж від них очікують.

«зараження»

Весь учнівський колектив ніби «заряжається» інтелектуальною радістю, коли успіх одного учня стає стимулом для інших. Неочікувана радість одного школяра викликає підтримку з боку вчителя, далі весь клас «заражається» успіхом та виникають нові стимули для саморозвитку інтересів.

Прийом «Анонсування»

Завдання вчителя – заздалегідь попередити учнів про перевірку знань та обговорити з ними подальші дії: це дасть змогу створити в класі психологічну установку на успіх.

Прийом «Гидке каченя»

Необхідно створити усі умови для прояву дитини, щоб вона зайняла позицію впевнених у собі. Треба, щоб хтось повірив у сили дитини, проявив бажання допомогти їй, розкрити її потенційні можливості.

Прийом «Еврика»

Учні роблять власні відкриття вже відомих наукових фактів та подій.

Прийом «Навмисна помилка»

Вчитель навмисне робить помилки, таким чином даючи учням можливість знайти їх, відчувати при цьому успіх. Такий прийом потрібно застосовувати на матеріалі, який учні вже знають, на етапі перевірки ЗУН.

Прийом «Лінія горизонту»

Цей прийом полягає у тому, що радість першого успіху викликає бажання його повторити. Тут, слід розуміти, що чим більше невідомого дитина відкриває, тим більше виникає потреба у віднаходженні нового, тим більшою є радість від процесу пошуку.

Цінність використання запропонованих прийомів полягає у тому, щоб дотримуватися послідовності всіх операцій та піддавати її сумнівам та бажати відійти від усталеного порядку, знайти нові шляхи вирішення,

нестандартні варіанти поєднання дій. Інакше кажучи: не алгоритм визначає дії вчителя, а дії мають виявити алгоритм.

Використання прийому *«Позитивна оцінка парціального результату»* дозволяє зазпечити переживання дитиною ситуації успіху. Не потрібно намагтися порівнювати та оцінювати досягнення учня у діяльності загалом, бо він буде програвати у порівнянні з іншими більш здібними учнями. До успіху призводить якась конкретна деталь результату, яку учень виконав найкраще, оригінально.

Прийом *«Прихована педагогічна інструментовка»* використовується у досить складних педагогічних ситуаціях. Алгоритм наступний – вплив не авторитарних методів, надання учням непомітної допомоги. Вчитель створює ситуації успіху для всього класу поступово, таким чином покращуючи емоційний комфорт колективу, розвиває почуття захищеності та впевненості кожного учня.

Ситуація успіху «Спільні переживання»

У цій ситуації реалізуються потреби учня у емоційних зв'язках з іншими учасниками освітнього процесу. Учень починає відчувати радість від спілкування з іншими, адже помічає, що вони побачили його успіх, його хвалить вчитель. Успіх, якого досягнув учень – переживає весь клас, це створює атмосферу психологічного комфорту у навчальній діяльності.

Для створення ситуації успіху вчитель також може використати метод *«стратегії формування успіху»*! Для учнів, у яких виникають труднощі у навчанні, вчитель підбирає індивідуальні завдання (за часом виконання, за обсягом), які будуть посильними для учнів, виконання яких змусить їх повірити у власні сили. Перед тим як запропонувати учням більш складне завдання, вчитель попереджає, що буде завдання складне, яке учень може й не виконати, але треба спробувати. Але, насправді, завдання є майже такими ж самими, як попередні. Таким способом вчитель ніби викладає учнів на «запрограмований успіх». Після – вчитель пропонує учням виконати завдання, які вже справді складними, і говорить, що це новий тип завдань, за

які він не буде виставляти оцінку. Це є останній етап «реального успіху». Так вчитель вибудовує навчальну діяльність, організовує ситуації успіху та передбачає дозування своєї допомоги учням та заохочує їх на успіх, а школяр постійно має навіть невеликі успіхи, які завжди помічає вчитель. Таке переживання успіху сприяє закріпленню внутрішньої позиції школяра, стимулює його до подальших успіхів та досягнень.

На думку дослідника К.Роджерса, учень повинен сам вчитися, бо навчальна діяльність – це не просто передача знань, це зміна внутрішнього досвіду школяра, який пов'язаний з його особистістю. Головне завдання вчителя полягає у полегшенні процесу навчання. Навчання повинно будуватися так послідовно, у якій з'являються ті чи інші труднощі перед дитиною. Особливо старанно вчатьс я учні у тих вчителів, які ставляться до них довірливо, які їх цінують та поважають [14].

У початковій школі активна позиція школяра, його продуктивна поведінка тісно пов'язані з розумінням, підтримкою, налаштованістю вчителя. Складовою, яка об'єднує таку взаємодію вчителя з учнями є очікування. Коли школяр усвідомлює себе нездібним, то всі дії, які він виконує є відображенням цієї невпевненості, отже і вчитель і всі решта будуть взаємодіяти з учнем відповідним чином: згодом думка про учня як нездібного вийде за межі тільки його сприйняття, вона стає загальною. Дуже важливим вмінням вчителя є вміння помічати навіть найменші досягнення школяра на етапі вивчення нового матеріалу, адекватно оцінюват їх, постійно підтримувати, хвалити.

Створення вчителем ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності, і разом з тим, формування їх самооцінки дозволяє активізувати мотивацію навчання, підвищує рівень емоційного налаштування учнів, забирає переважно, тривожність та інші негативні прояви, які часто є причинами міжособистісних конфліктів та неуспішності. Усі зусилля вчителя мають будуть спрямовані на підвищення рівня самооцінки молодших школярів. Для учнів, у яких занижена самооцінка – це

успіх у тих сферах діяльності, у яких вони можуть виявити свої природні здібності і які впливають на їхній соціальний статус у колективі. Така успішна діяльність учня дозволить йому бути впевненим у собі, а той факт, що вчитель оголошує його досягнення перед усім класом підносить його авторитет серед інших учасників освітнього процесу.

Успішність навчальної діяльності зумовлена не присутністю тих чи інших мотивів, а особистісним сенсом для школяра, самостійність виникнення та рівень стійкості, свідомості. Завдання вчителя полягає у чіткому аналізі мотивів учня, стимулювання його до ефективної спільної діяльності, у якій він розвивається. Таке завдання можна успішно реалізувати в умовах спільної діяльності вчителя та учнів. Позитивні емоції впливають на продуктивну діяльність учня, вони стимулюють його інтелектуальні прояви, а негативні – гальмують. Тож, вчитель має керуватися тим, щоб орієнтуватися не просто на формування певних знань, умінь та практичних навичок, а на розкриття учням особистісного змісту процесу навчання, формування адекватного відношення до учіння, його мотивації, становлення особистості загалом. Саме в цьому полягає психологічна єдність навчання та виховання. Без створення ситуацій успіху, позитивного налаштування – навчальна діяльність стає формальною, нецікавою.

Стосунки, які складаються у вчителя та учнів створюють загальний емоційний фон навчання, який впливає на формування самооцінки учня. Вчитель може підтримувати учнів, знімати напруження у класі, надавати емоційного забарвлення всьому, що відбувається на уроці і поза ним. Коли спілкування вчителя та учнів є байдужим, недовірливим, неповажливим – тоді будь який вплив вчителя не принесе результатів. Коли стосунки напружені, занадто ділові, то вже ніякі слова вчителя не викликатимуть в учнів почуттів, і навпаки, можуть сприйматися негативно. Тоді у спілкуванні викликають «психологічні бар'єри», які перешкоджають виконанню певних дій, не дають досягнути взаєморозуміння.

Тож проведений аналіз наукових джерел, вивчення досвіду науковців, практиків щодо проблеми створення ситуацій успіху у навчальній діяльності дозволяє нам виокремити ціннісні орієнтації, які потрібні для реалізації ідей гуманізму у шкільній практиці, вироблення в учнів впевненості у власних силах, формування самооцінки:

- 1) відношення до педагогічної діяльності як до місії, свого покликання; мотивація, орієнтація вчителя не лише на навчальний предмет, а на особистість дитини;
- 2) педагогічний оптимізм, який говорить про повагу, довіру до учнів, впевненість у його здібностях, усвідомлення того, що кожен учень унікальний і є рівноправним партнером вчителя;
- 3) прояв емпатійних почуттів до учнів, розуміння кожного, як себе, вміння займати позицію учня, розуміти внутрішній світ дитини, переживати разом з ним його проблеми;
- 4) діалогізм – вміння слухати учня, чути його; подавати навчальний матеріал у формі відповідей на запитання учнів;
- 5) співпраця з учнями в умовах спільної навчальної діяльності, забезпечення учням позиції співавторів навчального процесу, дозволити їм брати участь у поставці мети уроку, разом підбирати способи її реалізації, обговорювати результати.

Вчителю, який прагне здійснити правильний підхід до учнів потрібно знати розуміти всі їхні переваги та недоліки, вміти об'єктивно оцінювати їх, враховувати ставлення самого учня до цих якостей, його самооцінку. Потрібно розуміти переживання учня, які пов'язані з його самооцінкою, знати яким чином ці переживання визначають його поведінку, відношення до людей, навчання, світу. Вчитель має розуміти, як його старання будуть визначати позицію учня, допоможуть йому відчувати любов, проявити почуття гідності, бути справжньою особистістю, яка здатна досягнути успіху. Дуже важливо, щоб учитель допоміг учневі зрозуміти цінність свою, свою

унікальність, треба створити такі умови, де б учень сам переконався у тому, що він зможе досягнути успіху через наполегливу працю та дисципліну.

У початковій школі треба застосовувати метод *«терапія реальністю»*, який дозволить сформувати в учнів вимогливість до себе. Головний обов'язок педагога – готовність допомогти учневі у самовдосконаленні, само визнанні. Формування самооцінки учня, активізація його навчальної діяльності відбувається через створення емоційного налаштування, ситуацій успіху на уроці, через вчителя, який повинен ставитися до учнів з повагою та розумінням.

Отже, ми дійшли висновку, що застосування методів, форм, прийомів піднесення особистості, створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності, дає змогу оптимізувати освітній процес, налагодити активну взаємодію учасників освітнього процесу, сформувати самооцінку молодшого школяра.

Таким чином, виокремлені педагогічні умови (*залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності; організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності; створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності*) забезпечать залучення учнів до процесу самопізнання, сприятимуть виробленню усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності з метою досягнення єдності вимог до формування самооцінки молодших школярів.

Висновки до другого розділу

Дослідження стану формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності дозволило нам виділити та теоретично обґрунтувати педагогічні умови формування самооцінки учнів. А саме: 1) залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності; 2) організація співпраці

вчителя і учнів у навчальній діяльності; 3) створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності.

Першою педагогічною умовою формування самооцінки молодших школярів у спільній навчальній діяльності ми визначили *залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності*. Ми дійшли висновку, що самооцінка є непостійною, вона змінюється, вдосконалюється, зумовлена поєднанням знань про себе, норм і цінностей, які притаманні людині. Вставновлено, що самооцінка формується шляхом залучення учнів до аналізу власних дій, вчинків, поведінки, тоді, як вони вчаться здійснювати самооцінну діяльність. Так як самооцінка може бути адекватна/неадекватна, молодших школярів потрібно залучати до самоаналізу, який сприятиме формуванню теоретичної свідомості та самосвідомості як підґрунтя формування самооцінки. Перша педагогічна умова направлена на включення учнів у процес самопізнання, вироблення позитивної мотивації до самооцінної діяльності. Самопізнання відбувається через бесіди, тренінги, ігри, відкриті заняття та ін..

Другою педагогічною умовою формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності ми виокремили *організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності*. Реалізацію цієї педагогічної умови вбачаємо у використанні алгоритму поетапного формування самооцінки, через діалогічну співпрацю та спілкування вчителя з учнями, здійснення аналізу успіху та невдач школяра. Систематична і цілеспрямована робота з розвитку самооцінки учнів відбувається через співпрацю вчителя і учнів. Вчитель здійснює позитивний вплив на опанування навчальним матеріалом, стимулює учнів, активізує їх увагу, продуктивну діяльність, стимулює інтелектуальні можливості, формує позитивні особистісні якості дитини.

Третьою педагогічною умовою формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності є *створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності*. Вчитель

впливає на учнів, тому пропонуємо збагатити освітню діяльність діалогічною взаємодією, створенням проблемних завдань, ситуацій успіху та психологічного комфорту у навчальній діяльності, які сприятимуть формуванню адекватної самооцінки учнів.

Вважаємо, що виокремлені нами педагогічні умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності сприятимуть оптимізації освітнього процесу, налагодженню співпраці учасників освітньої діяльності та становленню особистості молодшого школяра зі стійкою адекватною самооцінкою.

ВИСНОВКИ

У магістерському дослідженні здійснено теоретичне та емпіричне вивчення особливостей формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності. Узагальнення результатів дослідження дозволили зробити наступні висновки:

1. Самооцінка є основним новоутворенням періоду молодшого шкільного віку, а процес її формування відбувається в умовах спільної навчальної діяльності. Самооцінка визначає відношення учнів до себе, опосередковує досвід їх моральних дій, спілкування з іншими учасниками освітнього процесу, впливає на поведінку та діяльність, яка ґрунтується на моральних принципах, відображає міру задоволеності собою. Формування самооцінки впливає на подальше життя, дії та вчинки людини.

Самооцінка молодшого школяра, яка починає формуватися у навчальній діяльності на основі суджень з боку вчителя, визначається нами як інтегральна якість, що включає систему знань про себе та власні здібності, виявляється у потребі та вмінні оцінювати свою поведінку, результат навчальної діяльності.

2. З метою розкриття особливостей формування самооцінки молодших школярів у спільній навчальній діяльності, аналізу стану сформованості даного утворення в учнів – нами було підібрано відповідний діагностичний інструментарій (методика «Шкала самооцінки», анкета «Яка Ваша дитина?», методика незакінчених речень, бесіди, малюнок «Мій ромашковий портрет», методика «Я і моя тінь», методика «Визначення шести суджень» та ін.), які дозволили визначити рівні сформованості самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності: високий, середній та низький.

3. Результати проведеного емпіричного дослідження засвідчили, що у молодшому шкільному віці відбувається усвідомлення норм само оцінювання. Однак, молодші школярі у недостатній мірі володіють оцінними діями та еталонами само оцінювання. Констатувальне дослідження особливостей формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної

навчальної діяльності показало, що переважна більшість респондентів продемонстрували середній (47,8%) та низький (30,2%) рівні сформованості самооцінки, і тільки незначна частина учнів (22%) засвідчили високий рівень, що є свідченням про необхідність обґрунтування оптимальних педагогічних умов формування означеного феномену у молодшому шкільному віці.

4. На основі теоретичного та емпіричного дослідження з'ясовано оптимальні педагогічні умови формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності: *1) залучення учнів до процесу самоаналізу, спрямованого на формування їх усвідомленої мотивації до самооцінної діяльності; 2) організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності; 3) створення ситуацій успіху та психологічного комфорту у спільній навчальній діяльності.* Встановлено, що перша педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів направлена на включення учнів у процес самопізнання, вироблення позитивної мотивації до самооцінної діяльності. Самопізнання відбувається через бесіди, тренінги, ігри, відкриті заняття та ін.. Другою педагогічною умовою формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності ми виокремили організація співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності, реалізацію якої вбачаємо у використанні алгоритму поетапного формування самооцінки, через діалогічну співпрацю та спілкування вчителя з учнями, здійснення аналізу успіху та невдач школяра. Третя педагогічна умова формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності направлена на створення ситуацій успіху та психологічного комфорту, що сприятимуть формуванню означеного поняття.

Проведене магістерське дослідження на тему «Формування самооцінки молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності» не дає вичерпної відповіді на всі аспекти досліджуваної проблеми. Зокрема, подальшого теоретичного вивчення потребують питання впливу соціуму та сім'ї на формування адекватної самооцінки молодшого школяра.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бабаян Ю. О., Тимченко Н. А. Особливості формування самооцінки молодшого школяра. Психологічні науки. 2014. №2. С. 26–30.
2. Безверхий О.С. Розвиток моральної саморегуляції у молодшому шкільному віці: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук: спец. 19.00.07 «Вікова і педагогічна психологія» / О.С. Безверхий. – Вінниця. – 20 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник. / І.Д. Бех. - К.:Либідь, 2003. – 848 с.
4. Білозерська С. Психологічні аспекти виховання моральних якостей в молодшому шкільному віці / С.І. Білозерська // Наукові записки. Серія «Психологія і педагогіка». – Острогоз : Вид-во НаУ «Острозька академія», 2006. – Вип. 7. – С. 15–27.
5. Білозерська С.І. Роль спілкування у формуванні та розвитку моральних якостей молодшого школяра / С.І. Білозерська // Збірник наукових праць: філософія, соціологія, психологія. – Івано-Франківськ : Плай, 2003. – Вип. 8. – Ч. 2. – С. 101–108.
6. Богущ А.М. Формування оцінно – етичних суджень у дітей старшого дошкільного віку / А.М. Богущ, О.С. Монке. - ПНЦ АПН України, 2002. – 239с.
7. Боришевський М.Й. Особистість у вимірах самосвідомості: [монографія] / М.Й. Боришевський. – Суми: Видавничий будинок «Еллада», 2012. – 608 с.
8. Великий тлумачний словник сучасної української мови / упоряд. і гол. ред. В. Т. Бусел. К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2009. 1736 с.
9. Булах І.С. Соціальний та особистісний простір зростання сучасного підлітка / І.С. Булах // Психологія у ХХ столітті: перспективи розвитку: матеріали VI Костюківських читань. – К.: Міленіум, 2003. Т.1. – С. 162 – 167.

10. Вікова та педагогічна психологія: [навч. посіб.] / О. В. Скрипченко, Л. В. Долинська, З. В. Огороднійчук та ін. – К.: Просвіта, 2001. – 416 с.
11. Галян І.М. Ціннісні орієнтації як детермінанти розвитку моральної активності та морального самоудосконалення особистості / І.М. Галян // Моральна свідомість та самосвідомість особистості: [монографія] / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С. 209–215.
12. Галян О. Молодші школярі: вікові аспекти виховання. / О. Галян // Навчальний посібник з педагогічної психології для студентів педагогічних спеціальностей ОКР «Бакалавр» - Дрогобич: Редакційно-видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2009. – 46с.
13. Главінська О. Д. Вплив низької навчальної успішності на становлення самооцінки школяра : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол.наук : 19.00.07 / О. Д. Главінська ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2002. – 20 с. Київ : Либідь, 1997. 376 с.
14. Гончаренко С. Самооцінка / С. Гончаренко // Український педагогічний словник. – К. : Либідь, 1997. – 296 с.
15. Гордєєва Ж. В. Розвиток регулятивної функції самооцінки у дітей дошкільного і молодшого віку : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. Наук : 19.00.07 – вікова і педагогічна психологія / Ж. В. Гордєєва ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка АПН України. – К., 2007. – 21 с.
16. Гусак Алла. Самооцінка молодшого школяра / Алла Гусак // Психолог. – 2012. – №11–12 . – С. 38–41.
17. Державний стандарт початкової освіти : затверджено постановою Кабінету Міністрів України від 21.01.2018 № 87. URL : <http://dano.dp.ua/attachments/article/303.pdf> (дата звернення : 04.04.2019).
18. Дядюкіна Є. В. Аналіз факторів виховання та соціалізації як чинників формування адекватної самооцінки молодших школярів / Є. В.

- Дядюкіна // Педагогічні науки : зб. наук. праць / Херсонський держ. ун-т. – Херсон : Айлант, 2011. – Вип. 58. – Ч. 1. – С. 419–423
19. Дячук П. В. Вплив різних форм навчальної діяльності на розвиток самооцінки учнів початкових класів / П. В. Дячук // Проблеми педагогічних технологій : зб. наук. праць. – Луцьк, 2005. – №2 – С. 102–109.
20. Дячук П. В. Дидактичні засади організації співпраці вчителя і учнів у навчальній діяльності / П. В. Дячук // Вісник Черкаського університету. – Черкаси : Вид-во Черкаського нац. ун-ту імені Б. Хмельницького, 2012 с. – №28. – С. 39–43.
21. Дячук П. В. Формування самооцінки молодших школярів у навчальній діяльності: монографія. Умань: П.П. Жовтий О.О., 2016. 210 с.
22. Дячук П. В. Дидактичні умови забезпечення процесу формування самооцінки молодшого школяра / П.В. Дячук // Педагогіка та психологія : зб. наук. праць Чернівецького нац. ун-ту імені Юрія Федьковича / [редкол.: І. С. Руснак (наук. ред.) та ін.]. – Чернівці : Чернівецький нац. ун-т, 2014. – Вип. 713. – С. 55–61.
23. Дячук П.В. До питання діагностики розвитку самооцінки учнів молодших школярів в умовах спільної навчальної діяльності / П. В. Дячук, Л. П. Перфільєва // Матер. Четвертої всеукр. наук.-практ. Інтернет-конф., 28–30 січ. 2009 р. / Київський Інститут наукового прогнозування, Кримський інститут економіки та господарського права (Севастопольська філія). – К., 2009. – Ч. 2. – С. 31–33.
24. Дячук П. В. Особливості організації навчальної діяльності молодшого школяра в контексті становлення самооцінки / П. В. Дячук // Неперервна педагогічна освіта в Україні: стан, проблеми, перспективи : зб. тез Всеукр. наук.-практ. конф., м. Умань, 22–23 трав. 2014 р. – Умань : ФОП Жовтий О. О., 2014. – С. 32–34.
25. Дячук П. В. Структурні компоненти самооцінки і вплив їх на розвиток особистості молодшого школяра / П. В. Дячук // Роль едукативного

- середовища в підготовці вчителя в початковій школі : матер. Міжнар. наук.-практ. конф., 7– 8 жовт. 2010 р. – Умань : ПП Жовтий, 2010. – С. 53–56.
- 26.Ілляш С. Д. Самооцінка в молодшому шкільному віці та фактори, які її детермінують. Проблеми загальної та педагогічної психології: зб. наук. праць. Інститут психології імені Г. С. Костюка НАПН України. К.: 2010. Т. 12. Ч. 2. С. 108–115.
- 27.Єфімова С. Самоконцепція та самооцінка особистості / С. Єфімова // Відкритий урок: розробки, технології, досвід. – 2009. – №6. – С. 86-87.
- 28.Закон України "Про освіту" : від 05.09.2017 р. № 2145-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19> (дата зверення : 09.10.2018).
- 29.Загурська І. С. Розвиток самооцінки здібностей у молодшому шкільному віці / І. С. Загурська // Практична психологія та соціальна робота. – 2010. – №6. – С. 14–21.
- 30.Заміщак М. І. Психологічні особливості моральної самооцінки молодших школярів / М. І. Заміщак // Проблеми загальної та педагогічної психології : зб. наук, праць Ін-ту психології імені Г. С. Костюка НАПН України / [за ред. С. Д. Максименка; редкол.: С. Д. Максименко, М.-Л. А. Чапа, Ю. Т. Рождественський та ін.]. – К. : ГНОЗІС, 2011. – Т. 13. – Ч. 4. – С. 154–159.
- 31.Зязюн І.А. Філософія педагогічної дії / І.А. Зязюн. – Черкаси: ЧПУ ім. Богдана Хмельницького, 2008. – 698 с.
- 32.Калюжна Є. М., Шевергіна М. В. Вплив самооцінки на успішність у молодшому шкільному віці. Молодий вчений. 2016. № 32. С. 559–563.
- 33.Камінська О.В. Детермінанти виникнення низької самооцінки в молодшому шкільному віці. Теорія і практика сучасної психології. 2020. №1. С 34–38.
- 34.Кашченко О. В. Професійна самооцінка особистості: огляд стану проблеми в сучасних дослідженнях / О. В. Кашченко // Вісник Київського Національного університету імені Т. Шевченка. Сер.

- Соціологія. Психологія. Педагогіка / [відп. ред. В. Б. Євтух]. – К. : КНУ імені Т. Шевченка, 2007. – Вип. 27–28. – С. 111–114.
35. Кіцун Г. Роль самооцінки учнів у навчанні та стосунках з однолітками / Г. Кіцун // Психолог. Шкільний світ. – 2009. – №34. – С. 13–14.
36. Ковалишин І. В. Самооцінка дітей молодшого шкільного віку (порівняльна характеристика) / І. В. Ковалишин // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – Х. : [б. в.], 2011. – №959. Серія «Психологія». – С. 47–51 : іл. – Бібліогр.: с. 51.
37. Козаченко В. І. Вплив самооцінки учнів на формування в них гуманістичних ціннісних орієнтирів / В. І. Козаченко // Позакласний час. – 2001. – №15. – С. 19–21.
38. Лісова С. Вплив самооцінки учнів на успішність навчального процесу. Рідна школа. 2000. № 12. С. 36–38
39. Ліснівська Л. Б. Психологічні особливості становлення самооцінки шестирічного першокласника : автореф. дис. на здобуття наукового ступеня канд. психол. наук : 19.00.07 / Леся Борисівна Ліснівська ; Ін-т психології імені Г. С. Костюка НАПН України. – К. : [б. в.], 2011. – 20 с.
40. Леонович К. Вплив тривожності на самооцінку молодшого школяра / К. Леонович // Актуальні напрямки психологічних досліджень на сучасному етапі розвитку суспільства : матеріали Всеукр. наук. конф. молодих учених та студ., 22–23 жовт. / [редкол.: Г. К. Радчук, І. П. Андрійчук, О. М. Корміло]. – Тернопіль : ТНПУ, 2010. – С. 37–42.
41. Максименко С.Д. Психологічні механізми розвитку і саморозвитку особистості / С.Д. Максименко // Психолого – педагогічні засади розвитку особистості в освітньому просторі: матеріали методолог. Семінару АПН України, 19 березня 2008 р., м. Київ. – К.: АПН України, 2008. – С. 28 -37.
42. Мащак С.О. Моральний розвиток молодшого школяра як соціально-психологічна проблема / С.О. Мащак // Моральна свідомість та

- самосвідомість особистості: [монографія] / за ред. проф. М.В. Савчина, доц. І.М. Галяна. – Дрогобич, 2009. – С.64-117
- 43.Малютіна К. Засоби формування у школярів самооцінних суджень / К. Малютіна // Початкова школа. – 2004. – №7. – С. 25–26.
- 44.Масюк О. М. Формування оцінної діяльності молодших школярів у процесі навчання : дис. на здобуття наукового ступеня канд. пед. наук : 13.00.09 – теорія навчання / Олена Маратівна Масюк. – Харків, 2005. – 286 с.
- 45.Меліхова І. О. Вплив упевненості та невпевненості на самооцінку і мотивацію досягнення успіху молодших школярів / І. О. Меліхова // Наука і освіта : наук.-практ. ж-л Південного наукового Центру АПН України. – 2010. – №9. – С. 97–101.
- 46.Мосула Мар'яна. Особливості самооцінки молодших школярів: [ЗОШ №11 м. Тернополя] / Мар'яна Мосула // Студентський науковий вісник Тернопільського національного педагогічного університету імені В. Гнатюка. – Тернопіль : ТИПУ, 2010. – Вип. 24. – С. 42–45.
- 47.Нова українська школа. Концептуальні засади реформування середньої школи / упоряд. Л. Гриневич та ін. ; Міністерство освіти і науки. Київ, 2016. URL : <https://www.kmu.gov.ua/storage/app/media/reforms/ukrainska-shkola-compressed.pdf> (дата звернення : 21.01.2019).
- 48.Онисюк О.А. Психологічні особливості особистісного розвитку молодших школярів: Автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07 / О.А. Онисюк. – К., 2001. – 20с.
- 49.Оржеховська В.М. Формування соціальної відповідальності учнів у сучасній школі / В.М.Оржеховська // Педагогіка і психологія. – 1996. - №4. – С. 25 – 31.
- 50.Павелків Р.В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості у дитячому віці: [монографія] / Роман Володимирович Павелків. – Рівне: Волинські обереги, 2004. – 248 с.

- 51.Павелків Р.В. Феноменологія морального розвитку особистості: детермінація, механізми, генезис : [монографія]. / Р. В. Павелків – Рівне : Альма-матер, 2009. – 368 с.
- 52.Пасічніченко А. Сім'я як чинник формування самооцінки дитини дошкільного віку / А. Пасічніченко // Актуальні проблеми дошкілля : зб. наук. праць / [за ред. М. Чепіль]. – Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка, 2012. – С. 75–81.
- 53.Педагогічний словник / ред. кол.: М. Д. Ярмаченко, І. А. Зязюн, В. М. Мадзігон, Н. Г. Ничкало та ін.; за ред. М. Д. Ярмаченко. К.: Пед. думка, 2001. 516 с
- 54.Полякова Т. В. Пізнай себе: система ігор, спрямованих на формування адекватної самооцінки у дітей молодшого шкільного віку / Т. В. Полякова // Розкажіть онуку. – 2010. – №10. – С. 63–66.
- 55.Попович О. Самооцінка та її роль у розвитку особистості: корекційно-розвивальна програма для учнів / О. Попович // Психолог. Шкільний світ. – 2010. – №4. – С. 22–29.
- 56.Психологічний словник / за ред. В. І. Войтка. – Київ: Вища шк., 1982. – 214 с.
- 57.Психологічні особливості розвитку образу світу школярів : моногр. / І. М. Бушай; Нац. пед. ун-т ім. М.П.Драгоманова. - Чернігів, 2007. - 382 с. - Бібліогр.: с. 344-372. - укр.
- 58.Рись А. А. Самооцінка дитини: допоможіть розвинути таланти : [батьківські збори] / А. А. Рись // Виховна робота в школі. – 2011. – №9. – С. 27–29.
- 59.Рідкоус О. В. Самооцінка та її вплив на успішність у навчанні молодшого школяра / О. В. Рідкоус // Психолого-педагогічні засади діяльності вчителя: історія, теорія, практика : матеріали II Всеукраїнської наук.-метод. конф., 8-9 лист. 2012 р. / ред. кол.: А. М. Зубко, Є. П. Голобородько, В. В. Кузьменко [та ін.]; [за ред.: В. В.

- Кузьменка, Н. В. Слюсаренко, І. В. Воскової]. – Херсон : [ХАНО], 2012. – С. 175–181.
- 60.Розов Г. О. Взаємооцінки і самооцінки вчителя і учня / Г. О. Розов // Рад. школа. – 1980. – №12. – С. 36–38.
- 61.Рябчикова Олена. Формування самооцінки у дітей / Олена Рябчикова // Психологічна служба школи. – 2012. – №3. – С. 50–57.
- 62.Савченко О.Я. Формування у молодших школярів умінь самоконтролю і самооцінки : [в процесі навчання] // Початкова школа. - 2015. - № 4. - С. 1-4.
- 63.Савчин М.В. Психологічний аналіз проблеми моральної свідомості і психологія професійної освіти / М.В. Савчин. – 2005. - №4. – С. 115 – 131.
- 64.Самооцінка / В. Шапар // Психологічний тлумачний словник. – Х. : Прапор, 2004. – 640 с. – С. 446.
- 65.Скрипченко О.В. Психолого-педагогічні основи навчання: Навчальний посібник для викладачів психології і педагогіки, аспірантів, студентів педагогічних навчальних закладів та курсантів військових училищ / О.В. Скрипченко, О.С. Падалка, Л.О. Скрипченко. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 328 с.
- 66.Тищенко С.П. Емоційно-ціннісне ставлення до себе як структурний компонент «образу Я» / С.П.Тищенко // В зб.: Психологія. Вип. 22. – К.: Радянська школа, 1993. – С. 3 -19.
- 67.Федорчук В.М. Тренінг особистісного зростання особистості / В.М. Федорчук// Проблеми сучасної психології : [зб. наук. праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої]. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. – Вип. 9. – С. 690-700.

68. Чайкіна С. В. Особливості формування самооцінки молодших школярів. Теоретичні і прикладні проблеми психології. 2013. №2. С. 223–230.
69. Чернобровкін В. М. Психологія прийняття рішень у педагогічній діяльності : дис... д-ра психол. наук: 19.00.07 / Національний педагогічний ун-т ім. М.П.Драгоманова. — К., 2007. — 480арк. — Бібліогр.: арк. 421-459.
70. Шишенко В. О. Самооцінка як педагогічна умова формування позитивної мотивації до навчання у дітей молодшого шкільного віку / В. О. Шишенко // Педагогічний дискурс : зб. наук. пр. / Ін-т педагогіки НАПН України, Хмельницька гуманіт.-пед. акад. — Хмельницький : ХГПА, 2012. — Вип. 11. — С. 347–350. — Бібліогр.: с. 350.
71. Ярмаченко М. Самооцінка М. Ярмаченко // Педагогічний словник / АПН України, Інститут педагогіки ; [за ред. М. Д. Ярмаченка]. — К. : Пед. думка, 2001. — С. 409.

ДОДАТКИ

Додаток А

Методика «Шкала самооцінки»

Прочитайте уважно кожна з наведених пропозицій і закресліть відповідну цифру праворуч – залежно від того, як Ви себе відчуваєте в даний момент. Над запитанням довго не замислюйтеся, оскільки тут немає правильних або неправильних відповідей.

1. «Ні, це не так».
2. «Не зовсім».
3. «Правильно».

1	Я спокійний	1	2	3
2	Мені нічого не загрожує	1	2	3
3	Я перебуваю у напрузі	1	2	3
4	Я відчуваю смуток	1	2	3
5	Я відчуваю себе вільно	1	2	3
6	Я засмучений	1	2	3
7	Мне хвилюють можливі невдачі	1	2	3
8	Я відчуваю себе відпочилим	1	2	3
9	Я стривожений	1	2	3
10	Я відчуваю спокій	1	2	3
11	Я впевнений у собі	1	2	3
12	Я нервую	1	2	3
13	Я не знаходжу собі місця	1	2	3
14	Я не відчуваю напруги	1	2	3
15	Я задоволений	1	2	3
16	Я схвилюваний	1	2	3
17	Мені ніяково	1	2	3
18	Мені радісно	1	2	3
19	Я втомився	1	2	3
20	Я хочу плакати	1	2	3
21	Я спокійний	1	2	3
22	Я щасливий	1	2	3
23	Я приймаю все близько до серця	1	2	3
24	Мені не вистачає впевненості у собі	1	2	3
25	Думки про уроки мене турбують	1	2	3

Додаток Б

Методика «Яка ваша дитина?»

(Тест-опитувальник батьківського ставлення Варги-Століна)

Прізвище ім'я

На кожне твердження дайте відповідь «так» або «ні».

1. Я завжди співчуваю своїй дитині.
2. Я вважаю своїм обов'язком знати все, що думає моя дитина.
3. Я поважаю свою дитину.
4. Мені здається, що поведінка моєї дитини значно відхиляється від норми.
5. Потрібно якомога довше тримати дитину осторонь від реальних життєвих проблем, якщо вони її травмують.
6. Я відчуваю до дитини прихильність.
7. Добрі батьки оберігають дитину від життєвих труднощів.
8. Моя дитина часто неприємна мені.
9. Я завжди намагаюся допомогти своїй дитині.
10. Трапляються випадки, коли глумливе ставлення до дитини приносить їй велику користь.
11. Я відчуваю прикрощі щодо своєї дитини.
12. Моя дитина нічого не досягне у житті.
13. Мені здається, що діти знущаються над моєю дитиною.
14. Моя дитина часто здійснює такі вчинки, які окрім презирства нічого не варті.
15. Для свого віку моя дитина не зовсім зріла.
16. Моя дитина поводиться спеціально, щоб дошкулити мені.
17. Моя дитина вбирає у себе все погане, як губка.
18. Мою дитину важко навчити гарних манер, навіть за найбільшого старання.
19. Дитину потрібно тримати у суворих рамках, тоді з неї виросте порядна людина.
20. Я люблю, коли друзі моєї дитини приходять до нас додому.

21. Я схвалюю свою дитину.
22. До моєї дитини липне все погане.
23. Моя дитина не досягне успіхів у житті.
24. Коли в компанії знайомих говорять про дітей мені трохи соромно, що моя дитина не така розумна і здібна, як хотілося б.
25. Я жалію свою дитину.
26. Коли я порівнюю свою дитину з її ровесниками, вони здаються мені дорослішими і у поведінці і у судженнях.
27. Я із задоволенням проводжу з дитиною свій вільний час.
28. Мені шкода, що моя дитина росте і дорослішає.
29. Я часто ловлю себе на ворожому ставленні до дитини.
30. Я мрію про те, щоб моя дитина досягла всього того, що мені не вдалося у житті.
31. Батьки повинні пристосовуватись до дитини.
32. Я намагаюся виконати всі прохання моєї дитини.
33. Приймаючи сімейні рішення, слід враховувати і думку дитини.
34. Головна причина капризів моєї дитини – егоїзм, впертість і лінощі.
35. У конфлікті з дитиною я часто можу визнати, що вона по-своєму права.
36. Діти рано дізнаються, що батьки можуть помилятися.
37. Я завжди зважаю на свою дитину.
38. Я відчуваю приязнь до дитини.
39. Я дуже цікавлюсь життям своєї дитини.
40. Неможливо нормально відпочити, якщо проводиш час з дитиною.
41. Найголовніше, щоб у дитини було спокійне і безхмарне дитинство.
42. Іноді мені здається, що моя дитина нездатна ні до чого доброго.
43. Я поділяю захоплення своєї дитини.
44. Моя дитина може вивести з рівноваги будь-кого.
45. Я поділяю гіркоту, смуток своєї дитини.
46. Моя дитина часто дратує мене.
47. Виховання дитини – суцільне «тріпання» нервів.

48. Сувора дисципліна у дитинстві розвиває сильний характер.
49. Я не довіряю своїй дитині.
50. За суворе виховання діти дякують потім.
51. Інколи мені здається, що я ненавиджу свою дитину.
52. У моєї дитини більше недоліків, ніж позитивних якостей.
53. Я поділяю інтереси своєї дитини.
54. Моя дитина не спроможна що-небудь зробити самостійно, а якщо і зробить, то обов'язково не так.
55. Моя дитина виросте непристосованою до життя.
56. Моя дитина подобається мені такою, якою вона є.
57. Я ретельно стежу за станом здоров'я своєї дитини.
58. Не рідко я захоплююсь своєю дитиною.
59. Дитина не повинна мати секретів від батьків.
60. Я не високої думки про здібності своєї дитини і не приховую цього від неї.
61. Дуже бажаю, щоб дитина товаришувала з тими дітьми, які подобаються її батькам.

Ключі для опитувальника:

1. «Прийняття-відхилення» – 3, 4, 8, 10, 12, 14, 15, 16, 18, 20, 23, 24, 26, 27, 29, 34, 37, 38, 40, 42, 43, 44, 45, 47, 49, 51, 52, 53, 55, 56, 60.
2. «Кооперація» – 6, 9, 21, 25, 31, 33, 39, 35, 36.
3. «Симбіоз» – 1, 5, 7, 28, 32, 41, 58.
4. «Авторитарна гіперсоціалізація» – 2, 19, 30, 48, 50, 57, 59.
5. «Маленький (-а) невдаха» – 9, 11, 13, 17, 22, 23, 54, 61.

Додаток В

Методика «Сходинки» (Т.Д. Марцинковська)

Процедура проведення:

Дитині дають листок з намальованими на ньому сходами і пояснюють значення сходів. Важливо простежити, чи правильно зрозуміла дитина пояснення. У разі потреби треба повторити його. Після цього ставлять запитання, відповіді записують.

Інструкція

«Подивися на ці сходи. На сходинку вище (показують) ставлять хороших дітей, чим вище – тим краще діти, а на найвищій сходинці – найкращі діти. На сходинку нижче ставлять не дуже хороших дітей (показують), ще нижче – ще гірше, а на найнижчій сходинці – найгірші діти. На яку сходинку ти сам себе поставиш? А на яку сходинку тебе поставить мама? Батько? Вчитель?».

Аналіз результатів

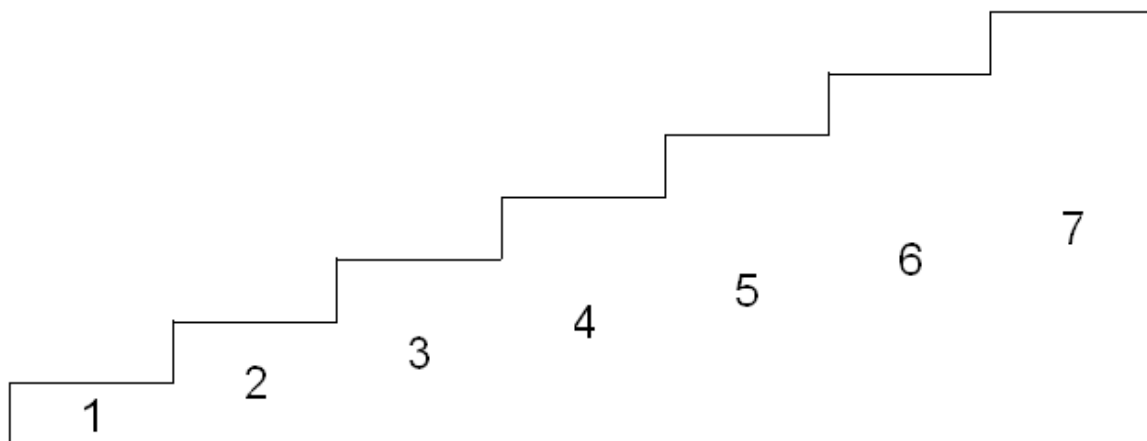
Насамперед, звертають увагу, на яку сходинку дитина сама себе поставила. Вважається нормою, якщо діти цього віку ставлять себе на сходинку «дуже хороші» і навіть «найкращі» діти. У будь-якому випадку, це повинні бути верхні сходи, так становище на будь-якій з нижніх сходинок (а вже тим більше на нижній) говорить не про адекватну оцінку, а про негативне ставлення до себе, невпевненість у власних силах. Це дуже серйозне порушення структури особистості, яке може призвести до депресій, неврозів.

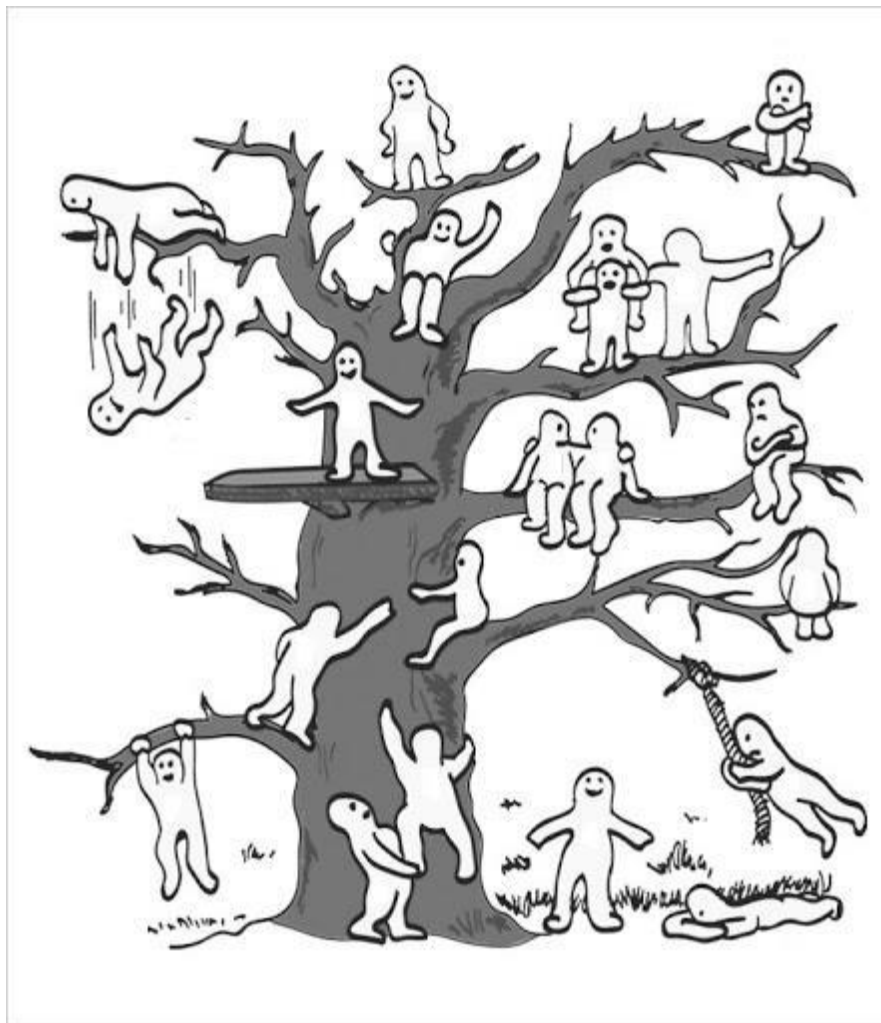
Про ставлення батьків до дитини та їхні вимоги говорять відповіді на питання про те, де їх поставлять дорослі — тато, мама, вихователька. Для нормального самовідчуття, яке пов'язане з появою почуття захищеності, потрібно, щоб хтось із дорослих поставив дитину на найвищу сходинку.

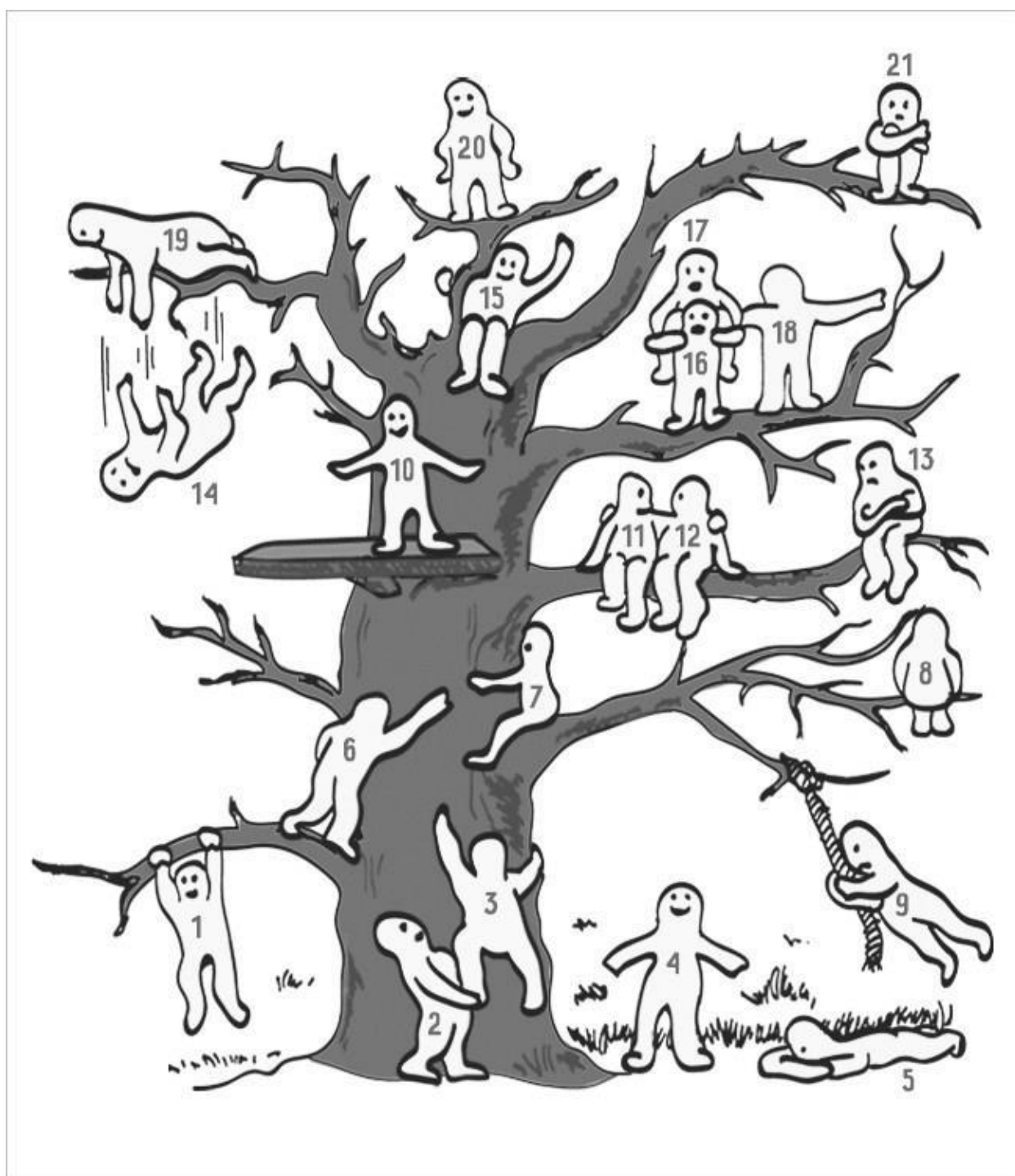
Дитина може поставити себе на другу сходинку зверху, а мама чи інша людина з рідних ставить її на найвищу сходинку. При цьому діти говорять про те, що я не найкращий, балуюся іноді. Але мама мене поставить сюди,

адже вона мене любить. Відповіді такого типу свідчать про те, що дитина впевнена в любові рідних і відчувається захищеною, що необхідно для нормального розвитку в цьому віці.

Стимульний матеріал

Додаток Д**Стимульний матеріал****Методика «Дерево»(Автор Д.Лампен, адаптована Л.П.Пономаренко)****Бланк для інтерпретації результатів****Методика «Дерево»(Автор Д. Лампен, адаптована Л.П.Пономаренко)**

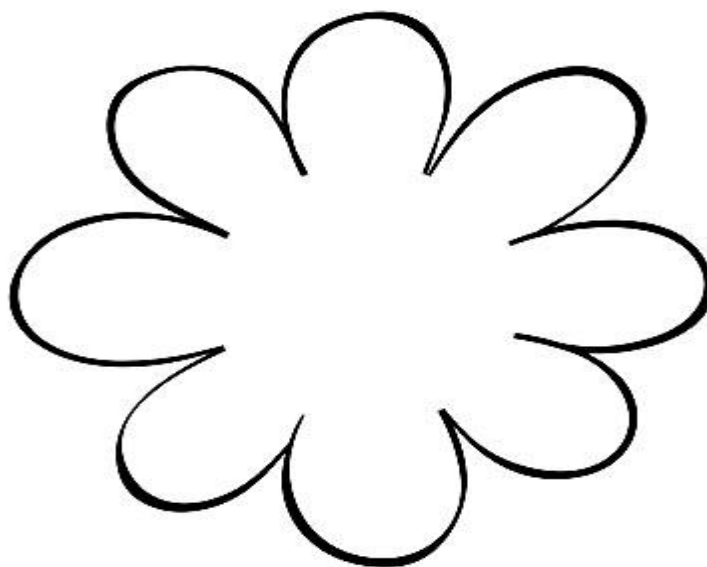

Таблиця для інтерпретація результатів методики "Дерево"

№ чоловічка на дереві	Характеристика
1, 3, 6, 7	Учень має прагнення до подолання труднощів
2, 11, 12, 18, 19	Дружелюбність, соціальна адаптованість
4	Стабільна позиція, яка характеризується прагненням досягати успіху, не докладаючи багато зусиль

5	Сором'язливість, втомлюваність, низька продуктивність, загальна слабкість
9	Прагнення до веселощів, домінування ігрового мотиву
13, 21	Тривожність, замкнутість
8	Заглиблення всередину себе, відсторонення від навчального процесу
10, 15	Адекватний рівень адаптації, комфортний стан
14	Кризовий стан
20	Завищена самооцінка, установка на лідерство, честолюбство

Додаток Ж
Методика «Мій ромашковий портрет»

Учитель пропонує дітям виконати таке завдання: написати своє ім'я і намалювати свій портрет-смайлик у центрі ромашки. Потім повздовж пелюсток написати усе хороше, що можна сказати про себе. Якщо потрібно, до квітки додаються ще пелюстки, на яких можна написати слова і приєднати пелюстки до квітки.

Додаток 3

Методика «Я і моя тінь»

Перед дитиною є ряд слів, що означають якості особистості позитивного, негативного та нейтрального змісту. З цих слів учень початкових класів має вибрати у стовпчик «А» – всі позитивні якості, «В» – негативні якості, «С – нейтрального змісту.

Перелік якостей.

Охайність, легковажність, гордість, грубість, життєрадісність, турботливість, сором'язливість, заздрісність, злопам'ятність, відвертість, капризність, повільність, мрійливість, наполегливість, ніжність, невимушеність, нервовість, нерішучість, нестриманість, обережність, рухливість, розв'язність, розсудливість, рішучість, стриманість, терплячість, боягузтво.

№	А	В	С

Додаток К

Методика «Який я?»

(за методикою Р.С. Немова)

Визначення самооцінки молодшого школяра. Обстеження проводиться індивідуально. Педагог, користуючись протоколом, запитує у школяра, як він сам себе сприймає і оцінює за десятьма різними позитивними і негативними якостями особистості. Оцінки, які школяр ставить сам собі, проставляються педагогом у відповідних колонках протоколу, а потім переводяться у бали.

№	Оцінювані якості особистості	Оцінки за вербальною шкалою				
		Так	Ні	Інколи	Не знаю	примітка
	Позитивні					
1.	Добрий					
2.	Розумний					
3.	Акуратний					
4.	Слухняний					
5.	Уважний					
6.	Ввічливий					
7.	Вмілий					
8.	Здібний					
9.	Працелюбний					
10.	Чесний					

№	Оцінювані якості особистості	Оцінки за вербальною шкалою				
		Так	Ні	Інколи	Не знаю	примітка
	Негативні					
1.	Нещасний					

2.	Похмурий					
3.	Хворий					
4.	Схвильований					
5.	Сумний					
6.	Виснажений					
7.	Песимістичний					
8.	Млявий					
9.	Байдужий					
10.	Бездіяльний					

Відповіді типу «Так» оцінюються в 1 бал, відповіді типу «Ні» оцінюються в 0 балів. Відповіді типу «Інколи», як і відповіді типу «Не знаю», оцінюються в 0,5 бала. Самооцінка дитини визначається за загальною сумою балів, набраною нею за всіма якостями особистості.

Висновки про рівень розвитку самооцінки:

10 балів – дуже високий

8-9 балів – високий

4-7 балів – середній

2-3 бали – низький

0-1 бал – дуже низький

Додаток Л

Методика «Режисер»

Учням пропонується ідентифікувати себе і своїх однокласників з героями, що діють в умовній ситуації – спектаклі-казці. «Уявіть собі, що ви режисери і повинні поставити спектакль-казку. На кожну роль у цьому спектаклі варто підібрати артистів із числа однокласників, розподілити всі перераховані ролі. Себе теж можна записати до числа учасників спектаклю». *(Випробувані заповнюють «програмку» спектаклю-казки, називаючи виконавців і коментуючи вибір кандидатур.)*

Перелік ролей з короткою характеристикою:	Коментарі випробуваного:
1. Розвідника (спритний, сміливий, не боїться труднощів)	
2. Лікаря «Айболить» (людина, яка готова в будь-яку хвилину прийти на допомогу)	
3. Хулігана (грубіян, забіяка, кривдить інших)	
4. Принцеси (гарна дівчинка)	
5. Незнайки (не хоче вчитися, думає, що все вже знає)	
6. Рядового солдата (вміє нести службу, виконувати)	
7. Ледаря	
8. Доброї Феї (добра, розумна, уміла)	
9. Вченого	
10. Доброго Духа (добрий, справедливий)	
11. Плаксія (часто плаче, уразливий)	
12. Злої Феї (зла, скупа)	
13. Командира (може керувати, командувати)	
14. Учителя (любить дітей, зрозуміло пояснює)	

15. Хвалька (хвалькувата людина, брехун)	
16. Принца (гарний, веселий, простий)	

Додаток М

Рекомендації для педагогів по формуванню адекватної самооцінки молодшого школяра:

1. оцінка повинна слугувати головної меті – стимулювати й направляти учбово-пізнавальну діяльність молодшого школяра;
2. учитель повинен давати змістовну оцінку роботі молодшого школяра;
3. оцінка повинна не завершувати учбово-пізнавальну діяльність, а супроводжувати її на всіх щаблях;
4. у навчальній діяльності необхідно порівнювати дітей, які мають приблизно однакові здатності, але досягають різних результатів через різне відношення до навчання;
5. необхідно використовувати взаємне рецензування, при цьому відзначати достоїнства і недоліки, висловлюючи думки про оцінку;
6. після рецензування робота повертається авторові, й учні самостійно аналізують свою роботу;
7. пропонувати учневі з заниженою самооцінкою надавати допомогу слабко встигаючому молодшому школяру;
8. необхідно включати ситуації, актуалізуючи самооцінку дитини, що ставлять перед нею завдання усвідомлення особливості своєї роботи, її сильних і слабких сторін і сприятливої спрямованості дитини на власні способи дії;
9. необхідно вводити зошити, у яких учні за спеціальною схемою роблять записи, аналізуючи й оцінюючи свою роботу на уроці, визначаючи міру засвоєння матеріалу, ступінь його складності, виділяючи найбільш важкі моменти роботи;
10. необхідно пропонувати дітям самостійно оцінювати класні і домашні завдання до того, як віддати на перевірку вчителю, після того як

роботи перевірів й оцінив учитель, необхідно обговорювати випадки розбіжності оцінок;

11. необхідно використовувати похвалу у роботі з дітьми, що мають занижену самооцінку.

**Рекомендації для батьків по формуванню адекватної самооцінки
молодшого школяра:**

1. знаходити час, хоча б кілька хвилин щодня, щоб приділити дитині всю свою увагу, не ділячи її ні з чим;
2. показати дитині, що батьки визнають і розуміють її почуття, навіть якщо не згодні з нею. Пояснити, що різні люди можуть мати різні почуття. Ніякі людські почуття не бувають правильними або неправильними;
3. як би не подобалася ситуація або якийсь план, запитати про це думку дитини, якщо необхідно, запропонувати їй кілька альтернатив;
4. показувати дітям свою безкорисливу любов;
5. установити послідовні, тверді обмеження. Це дозволить дитині зрозуміти, що навколишній світ передбачуваний. Перетворення їх у життя вимагає вироблення відповідних наслідків за неважливе поводження;
6. хвалити дитину за конкретні вчинки. Якщо дитина бачить, що батьки дійсно помітили її спроби щось зробити добре, вона їх повторить;
7. використовувати рольові ігри для обігравання з дітьми важких або незнайомих ситуацій заздалегідь, так, щоб зіштовхуючись із ними, діти почували себе впевнено, комфортно, знаючи, що робити і чого очікувати;
8. допомогти дітям навчитися вирішувати проблеми самим, не вдаючись до допомоги дорослих;
9. показувати дитині очевидні свідчення її розвитку, її досягнення. Показувати дитині її старі малюнки або її більш ранній відеозапис, щоб довести дитині, які вона зробила успіхи, які придбала нові навички;

10. пояснити дитині, що в усіх іноді трапляються невдачі. Дуже важливо зрозуміти, що помилки дають людині можливість учитися;
11. намагатися концентруватися на позитивному, придумати щось цікаве;
12. допомогти дитині відчувати її важливість, доручаючи якісь справи чи обов'язки, щоб допомогти родині;
13. ставитися з повагою до індивідуальних особливостей дитини, до її ступеня розвитку на різних стадіях;
14. визнавати сильні сторони своєї дитини і хвалити за них, а не фіксувати увагу на її слабкостях. Надати дитині якнайбільше можливостей домагатися успіху у тому, що їй подобається і що в неї виходить;
15. уникати порівняння своєї дитини з іншими. Нехай дитина знає, що її люблять такою, якою вона є;
16. розповідати дитині цікаві деталі про родину, про історію родини. Просити про це родичів;
17. обов'язково влаштовувати сімейні свята. Встановити власні сімейні традиції;
18. відкривати дитині свій внутрішній світ, ділитися з нею своїми пристрастями, знаннями й емоціями;
19. дбайливо ставитися до внутрішнього світу дитини, поважати її інтереси, серйозно сприймати прикраси, якими б тривіальними і нудними вони не здавалися;
20. дитина повинна бачити, що батьки пишаються не тільки нею, але й собою;
21. батьки повинні розуміти, що жартівні прізвиська або дражніння дитиною можуть сприйматися серйозно. І якщо вона просить перестати, варто прислухатися до неї;
22. намагатися дивитися на деякі речі очами дитини, пам'ятати, що її бачення навколишнього світу ґрунтується на обмеженому досвіді і нерозвиненому мисленні;

23. знайомити дитину з різноманіттям навколишнього світу, говорити про те, що кожна людина – унікальна, і вона теж.